

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL Dünya neft və neft məhsulları bazarı.....	5
1.1 Dünya neft və neft məhsulları bazarı və burada həyata keçirilən ticarət.....	5
1.2 Neftin qiymətinin formalaşmasında neft birjalarının əhəmiyyəti və beynəlxalq neft birjalarında həyata keçirilən kommersiya sövdələşmələri.....	11
1.3 Neft İxracatçısı Ölkələri Təşkilatı (OPEC) və onun dünya neft bazarındakı rolu.....	22
II FƏSİL Dünya neft bazarındakı müasir meyllər və perspektivlər.....	28
2.1 Dünya neft bazarında dəyişikliklər və müasir meyllər.....	28
2.2 Dünya neft bazarında müasir meyllərin səbəbləri və məqsədləri.....	33
2.3 Dünya neft bazarında baş verən dəyişikliklərin dünya iqtisadiyyatına təsiri.....	38
III FƏSİL Dünya neft bazarında baş verən dəyişikliklər fonunda Azərbaycanın neft strategiyası.....	45
3.1 Azərbaycanın neft strategiyası: onun məqsədi və formalaşması amilləri.....	45
3.2 Azərbaycanın neft strategiyası və iqtisadi islahatlar.....	52
3.3 Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında onun neft strategiyasının əhəmiyyəti.....	62
NƏTİCƏ.....	68
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	71

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Müasir dünyada gedən global proseslərdə, dünya iqtisadiyyatının mənzərəsinin formalaşmasında enerji siyasəti mühüm yer tutur. Məhz güclü enerji potensialı rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasına şərait yaratmaqla, eyni zamanda cəmiyyətin rifah halının yüksəlməsinə xidmət edən əsas amillərdəndir. Bu gün həm ölkəmiz, həm də dünyada əsas neft hasilatı sahəsində ixtisaslaşmış dövlətlərin qarşısında duran ən vacib məsələ neft gəlirlərinin düzgün istiqamətləndirilməsi, eləcə də insan kapitalının inkişaf etdirilməsi sahəsində nailiyyətlərin əldə edilməsidir. Təbii ki, neft gəlirləri istənilən ölkənin büdcə gəlirlərində əhəmiyyətli yer tutur və dövlət öz büdcə xərclərini bu gəlirlərə əsaslanıb tərtib etdikdə neftin dünya bazarında qiymətlərinin dəyişməsi dövlətin daxili iqtisadi siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan həm neft gəlirlərinin düzgün diversifikasiya edilməsi, həm də neftin qiymətinin formalaşmasına təsir edən amillərin öyrənilməsi, dünya neft bazarının təbiətinin dərk edilməsi bu gün aktual məsələ kəsb edən problemlərdəndir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri: Dünya neft və neft məhsulları bazarında baş verən proseslərin tarixi dinamikasına nəzər yetirmək, bundan irəli gələrək mövcud meylləri müəyyən etmək, eləcə də ölkəmizin bu istiqamətdə siyasətinin təhlil edilməsi və beynəlxalq təcrübədən çıxış etməklə ölkəmizin neft strategiyasının əhəmiyyətini təhlil etmək tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Dünya neft bazarı və Azərbaycanın neft strategiyası tədqiqatın predmeti olaraq götürülmüşdür.

Tədqiqatın metodologiyası. Dissertasiyanın yazılması prosesində dünya neft bazarının mahiyyəti, inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı sənədlərin, informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların analizi metodlarından, əsas anlayış və terminaloji sistemin, beynəlxalq iqtisadi əhəmiyyətli sənədlərin müqayisəli, empirik təhlilindən, həmçinin təcrübi əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Tədqiqatın mərhələləri olaraq aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- İlk olaraq tədqiqat predmetinin nəzəri əsasları öyrənilmişdir. Bu mərhələdə

dünya neft bazarını şərtləndirən amillərə, onun iqtisadi proseslərə təsir etməsinə müasir elmi, fəlsəfi yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə ediləcəkdir.

- İkinci mərhələdə əldə edilmiş nəzəri və empirik məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək qloballaşma dövründə dünya neft bazarında gedən proseslərinin inkişaf tendensiyasının, Azərbaycan neft strategiyasının təhlili həyata keçirilmişdir. Bu mərhələdə təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

- Nəticədə isə tədqiqat məqsədlərinə uyğun olaraq təkliflər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi: Dissertasiyanın yazılması prosesində mövcud sahədə aparıcı alimlərin nəzəri fikirlərindən, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından, xarici ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın müvafiq sahədə qanunvericilik aktlarından, rəsmi statistik məlumatlardan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat nəticəsində mövcud sahədə beynəlxalq tendensiyalar araşdırılmışdır ki, bu da ölkəmiz üçün onun tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycan neft siyasətinin qlobal iqtisadiyyata integrasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolunda yarana biləcək konkret problemlər müəyyən edilmiş və beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək onların həlli məsələlərinə diqqət yönəldilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiyada dünya neft bazarında gedən proseslər fonunda Azərbaycanın neft strategiyasının əhəmiyyəti araşdırılmışdır və bu araşdırmalardan müəssisə, təşkilat, müxtəlif qurumların işində tətbiq edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu: Dissertasiya 3 fəsil, 9 paragraf, 75 səhifədən ibarətdir. İşin yazılması zamanı 58 adda xarici və yerli ədəbiyyatdan, internet resurslardan, statistik məcmuələrdən istifadə edilmişdir.

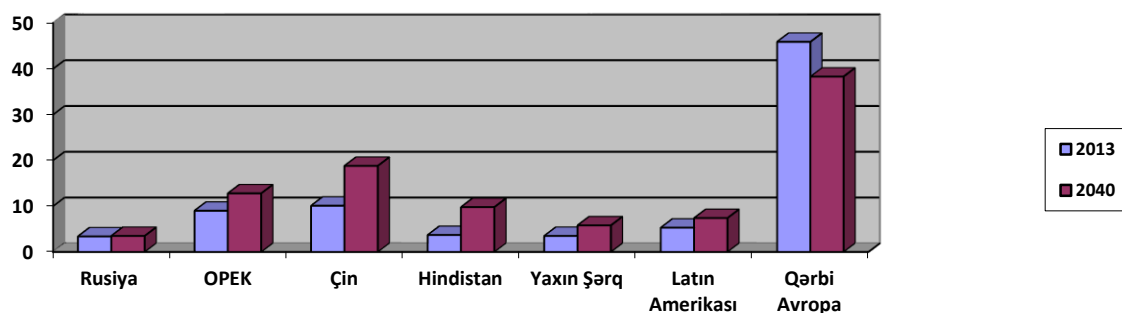
I FƏSİL. Dünya neft və neft məhsulları bazarı.

1.1 Dünya neft və neft məhsulları bazarı və burada həyata keçirilən ticarət

Dünyanın siyasi mənzərəsini müəyyən edən iqtisadi proseslər müasir dövrdə enerji daşıyıcıları ilə şərtlənən bir çox amillərin təsiri altında formalaşmaqdadır. Müasir iqtisadiyyatın inkişafı böyük həcmdə enerji istehlak edir və nəticədə daim yeni enerji mənbələri axtarışındadır. Son illərdə dünya energetika sənayesi üçün bir sıra struktur dəyişikliklər dünya yanacaq-enerji kompleksinin mahiyyətini tamamilə dəyişdirmişdir. Məsələn, son illərdə intensiv olaraq dünyanın böyük iqtisadiyyatlarından biri olan Çində enerji istehlakının artması, dolayısı ilə ÜDM-in sürətlə artması, həyat standartlarının sürətlə inkişaf etməsi və ölkənin avtomobil fondunun sürətlə artması baş vermişdir. Təkcə 2010-2011-ci illərdə Çində enerji istehlakı 2,3 dəfə artaraq artıq 2012-ci il üçün bu göstərici ilə ABŞ-dan daha üstün mövqeyi əldə edərək qlobal enerji istehlakının 20%-ni əhatə etmişdir. 2000-ci illər ərzində əsas yanacaq növünün neft olmasına baxmayaraq 2005-2013-cü illərdə qlobal enerji istehlakında neftin payı 38,4% -dən 32% -dək azalmışdır [43]. Bununla belə növbəti illərdə bu istiqamətdə artım tendensiyası müşahidə edilməkdədir.

Ümumdünya neft emalı sənayesinin tendensiyalarını qiymətləndirmək üçün əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın neftə tələbatı mühüm rol oynayır, baxmayaraq ki, OPEK ölkələri, eləcə də Çin və Hindistan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı dünya neft tələbatının strukturunda tədricən artmaqdadır. (Şəkil 1.1) Bu ölkələrdə tələb dinamikası həm davamlı sürətlə davam edən inkişaf templəri, həm də əhalinin böyüməsi ilə stimullaşır. Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində isə əksinə, bu ölkələrdə enerjiyə qənaətli texnologiyaların və enerji qənaət proqramlarının geniş şəkildə istifadə edilməsinə görə neftə tələbatın azalması tendensiyası baş verəcəkdir.

Şəkil 1.1. Dünya üzrə neftə tələbatın proqnozu [44]

Məsələn, qlobal neft ehtiyatları hazırda 231 milyard ton olaraq qiymətləndirilir, ancaq bununla yanaşı neft ehtiyatlarının illik artımının ən aşağı olduğunu da (0,4%) qeyd etmək lazımdır. Birincisi, bu hasilat şirkətlərinin əksəriyyətinin (məsələn, 2013-cü ildə 3,8% azalıb) kəşfiyyat işlərinə sərmayə qoyuluşunun azaldılması ilə bağlıdır. İlk növbədə, Asiya və Braziliyanın ən böyük şirkətlərinin geoloji kəşfiyyat işləri üçün büdcələrin azaldılması məsələsi çətin olan ərazilərdə (dərin sulara) yeni yataqların inkişafı üçün xərclərin yüksək səviyyədə olması ilə bağlıdır.

Son onilliklərdə tipik bir tendensiya ənənəvi neft ehtiyatlarının tükənməsi ilə bağlı olmuşdur. Dünyadakı neft ehtiyatları haqqında məlumatları ehtiva edən nüfuzlu xarici mənbələrinin təhlili göstərir ki, bu istiqamətdə fikirlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fakt vahid qiymətləndirmə sistemlərinin olmaması, ehtiyatların uçotu və hesablanması "ehtimallılıq" təbiətinin olmaması və bu məsələnin siyasiləşdirilməsinin yüksək dərəcəsi ilə izah olunur. Məsələn, 1985-ci ildən bəri OPEK üzvləri zəruri beynəlxalq audit həyata keçirilmədən, əvvəllər hasil olunan neft ehtiyatlarının səviyyəsini yuxarı qaldırmışdır ki, bu da bazarda neft bolluğu yaratmışdır.

Böhran sonrası ilk dövrlərdə (2011-2012-ci illərdə) qlobal neft ehtiyatlarında artım müvafiq olaraq 7,8 və 10,1% təşkil etmişdir və bu 2003-cü ildən sonra ehtiyatların ən əhəmiyyətli artımı olmuşdur. Eyni zamanda ən böyük neft ehtiyatları olan bir qrup ölkələrdə böyük dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, 2013-cü ildə Venesuelada neft ehtiyatları ilk dəfə Səudiyyə Ərəbistanının neft ehtiyatlarının həcmi keçdi (1992-ci ildən etibarən bu ölkənin ehtiyatları 4 dəfə çox artıb) [45]

1992-ci ildən etibarən Latin Amerikasının digər ölkələrində, məsələn, Braziliya, Kolumbiya, Peru kimi ölkələrdə ehtiyatların əhəmiyyətli artımı müşahidə edilir. Məsələn, Braziliya şelfində təxminən 2 milyard ton həcmdə neft yataqları aşkar edildi. Yeni yataqlar Qana, Uqanda və Çadda da aşkar edilmişdir. İraq dəfələrlə (2011 və 2012-ci illərdə) ehtiyatlarının təxminlərinə nəzər salıb. 1992-2014-cü illərdə Kanada və ABŞ-da (şist neft) ehtiyatların əhəmiyyətli artımı qeyd olunmuşdur. Yaxın Şərqi ənənəvi neft istehsal edən ölkələrində neft ehtiyatlarının artması prosesi isə birmənalı olmamışdır: bəzi ölkələrdə (BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı) neft ehtiyatları əslində dəyişməz səviyyədədir, digərlərində isə (İran, İraq) onların əhəmiyyətli artımı müşahidə edildi.

Əgər təsdiq edilmiş ehtiyatlar üzrə regional və ölkə strukturunu nəzərə alsaq, Venesuela 2013-cü ildən bu göstərici üçün ilk yerdədir, lakin ümumilikdə ilk on ölkənin ehtiyatlar üzrə tərkibi nisbətən sabit qalmışdır. (Cədvəl 1.1). Eyni zamanda, son bir neçə il ərzində OPEK ölkələrinin dünya neft ehtiyatlarında olan payı mütəmadi olaraq yüksəkdir və bu qrup ölkələrin dünya enerji bazarında qiymətlərin yüksək təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Dünyada istehlak edilən bütün neftin təxminən üçdə biri Çin və ABŞ-a düşür, daha sonra siyahıda Yaponiya, Hindistan və Rusiya ölkələri çıxış edir. Statistik rəqəmlərə əsaslanaraq, 2014-2015-ci illərdə dünya neft tələbatının orta illik artımı 1.3% təşkil etmişdir.

Cədvəl 1.1 Əsas neft istehsalçısı olan ölkələrin neft ehtiyatları, mlrd ton. [46]

Ölkə	2013	2014	Ölkə	2013	2014
Venesuela	40,5	40,5	Liviya	6,5	6,6
Səudiyyə Ərəbistanı	36,1	36,2	Nigeriya	5,1	5,0
Kanada	23,5	23,6	Digər 10 ölkə	197,0	197,6
İran	21	21,4	Bütün dünya	230,2	230,8
İraq	19,2	19,1	OPEC	163,2	163,3
Rusiya	18,0	18,1	OPEC-in dünya	70,9%	70,9%

			ehtiyatında payı		
Küveyt	13,8	13,8			
BƏƏ	13,3	13,3			

Dünya neft bazarının inkişafı ilə neftin emal prosesinin münasibətlərinin inkişaf tendensiyasına nəzər yetirdikdə neft məhsullarının emalı seqmentindəki əsas çətinliklərdən biri kimi neft emalı üçün potensialın çatışmazlığına diqqət yetirmək lazımdır. Bəzi ekspertlər, son on ildə neftin qiymətini artıran amillərdən biri kimi bu dövrdə, ümumilikdə, neft və neft məhsullarının istehsalı və istehlakında kifayət qədər artımın olmasını qeyd edirlər. Dünya qiymətlərinin artması və neft emalı sənayesinin rentabelliği Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, Hindistan, Çin və s. kimi ölkələrdə yeni emal imkanlarının aktiv şəkildə qurulmasına və istifadəsinə stimül vermişdir. Bununla yanaşı, neft emalının yüksək qiymətlərinin səbəbləri kimi istehsal texnologiyalarının köhnəlməsi, ikinci dərəcəli emal üçün istehsal qabiliyyətin çatışmazlığı faktoru çıxış etmişdir.

Neft bazarında dəyişiklik neft və qaz hasilatında yeni iqtisadi reallığa əsaslanan, yeni bir "neft" reallığının doğurduğu əsas amillərin kompleks təsiri altında baş verir. Bu cür faktorlara aşağıdakılar daxildir:

- böyük həcmdə geoloji yataqların sürətli işlənməsi üçün texnologiyaların tətbiqi, eləcə də xammalın emalı prosesinin inkişafı daxil olmaqla, neft-qaz sənayesinin yeni texnoloji strukturunun formalaşdırılması;
- karbohidrogen ehtiyatlarının mənbələrinin genişləndirilməsi (daha dərin yataqlarda hasilat, qeyri-ənənəvi növlərin hasilatı, maye karbohidrogen ehtiyatlarının tədarük mənbələrinin diversifikasiyası);
- global neft-qaz sənayesinin strukturunda dəyişiklik: çətin hasil olunan neftin hasilatında yeni bir seqmentin formalaşması; şelf hasilatının genişlənməsi; mayeləşdirilmiş qazın nəqli həcmələrinin artması səbəbindən qaz bazarının qloballaşması;
- enerji qənaət texnologiyaları və alternativ yanacaqların inkişafı, bərpa olunan enerji mənbələrinin dəyərini azaltmaq üçün real perspektivin mövcudluğu;

- neftin qiymətinin həm tələb olunan tələbatdan, həm də törəmə bazarların maliyyə alətlərinin qiymətindən asılı olması;
- artan neft bazarında təklif və tələbat arasında balansın dərinləşməsi;
- neft bazarında qiymət dəyişkənliyi;
- bazar iştirakçılarının sayının artması və onların arasında rəqabətin artması;
- əsas enerji daşıyıcıları arasında qarşılıqlı yanacaq rəqabətinin təsiri altında ümumi enerji balansında neft payının azaldılması;
- Qlobal ticarət axınlarının istiqamətində dəyişiklik: ABŞ-ın enerji müstəqilliyinin artması, Asiya-Sakit okean regionunun beynəlxalq ticarətdə artan əhəmiyyəti.

Xarici müəlliflərin əsərlərində "şist inqilabının" qlobal neft bazarının inkişaf perspektivlərinə təsiri, son 10-15 il ərzində neft bazarı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdiyindən yeni prinsiplərin hazırlanması zərurəti, neft bazarının təhlilində yeni metodların istifadəsi, keçmişdə mütərəqqi prinsip və fərziyyələrin artıq neft bazarının təhlilində yararsız olmasına gətirib çıxarmışdır. [47,s.23]

Yeni neft iqtisadiyyatının ortaya çıxması bu prinsiplərin modernləşməsini zəruri etmişdir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, neft bazarında dəyişikliklər xarici tədqiqatlarda qeyd olunur, lakin bu dəyişikliklərin iqtisadi mahiyyəti açıqlanmır. Müasir neft bazarı və onun inkişafı perspektivləri, əsasən şokların və ya bazar dəyişikliyinə kəmiyyət xüsusiyyətləri baxımından, beynəlxalq iqtisadi qurumların diqqət mərkəzindədir. Eyni zamanda, kəmiyyət qiymətləndirmələrinə əlavə olaraq, davam edən dəyişikliklərin keyfiyyət komponentini xarakterizə etmək əhəmiyyətlidir ki, bu da dünya neft bazarının transformasiyasının mahiyyətini açmağa, neft bazarında onun mexanizminin inkişafı və effektivliyi baxımından dəyişiklikləri qiymətləndirməyə imkan verir.

"Dünya neft bazarının inkişafı" anlayışının iqtisadi mənası, aparıcı bazar iştirakçılarının yeni bir dairəsinin formalaşması və bazarın balansına nail olmaqda onların rolunu dəyişdirməkdən ibarətdir. Demək olar ki, neft bazarında əsas oyunçuların "kristallaşması" prosesi getməkdədir, onlar yalnız resurslara, geoloji potensiala malik deyil, həm də bazarlara təsir etmək üçün tələb olunan geniş amillərə malikdirlər. Hazırda bu ölkələr qismində ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı və

Rusiya çıxış etməkdədir. Bu ölkələr gündəlik orta neft hasilatında dünya liderləridirlər. (Cari və proqnozlaşdırılan göstəricilər şəkil 1.1- də verilmişdir) Bu ölkələrin hər biri neft bazarında dominant mövqeyə malikdir, bu zaman təkə resurslar deyil, həm də institusional və texnoloji imkanlar, eləcə də strateji qərarların qəbul edilməsi mexanizmləri nəzərə alınır.

ABŞ, qlobal bir neft istehsalçısı olaraq qısa bir tarixi dövrdə dünya neft iyerarxiyasında mövqeyini radikal bir şəkildə dəyişdirməyə müvəffəq olmuşdur. Yaxın dövr üçün proqnozlar bu ölkəni karbohidrogenlərin xalis idxalçısı kateqoriyasına aid etdi və 2015-ci ilin sonunda ABŞ Konqresi ölkədə 40-ildən çox müddətdə davam edən xam neftin ixracına qadağa qoydu. Ölkənin yeni rolunun formalaşması qeyri-ənənəvi neft növlərinin çıxarılması üçün innovativ texnologiyaların inkişafı və tətbiqi ilə şərtlənir. Bu gün ABŞ neft sənayesi həm neft bazarında baş verən dəyişikliklərin, həm də sənayedə texnoloji sıçrayışın hazırkı mərhələsinin lokomotivinə çevrilən bir ölkədir. ABŞ, şist neft istehsalının artım sürətinin sürətlənməsini təmin etdi. Ən təvazökar proqnozlara görə, ABŞ-da şist neftinin istehsalı 2030-ci ildə gündə üç milyon barelə artacaq, eyni zamanda, dünya neft tədarükünün kiçik bir defisiti belə neft bazarında qiymətlərin yüksələcəyinə gətirib çıxaracağından bu da Amerika Birləşmiş Ştatlarında şist istehsalının həcmnin artmasına səbəb ola bilər. Bununla belə, dünya neft istehsalı və neft ehtiyatları, şist neft hasilatı son illər azalıb. ABŞ-da şist neft ehtiyatlarının 800 milyarddan 1,5 trilyon barelə qədər qiymətləndirilməsindən çıxış etsək, bu ölkədə şist neftin istehsal edilməsi dünya neft bazarının uzunmüddətli bir inkişaf amili kimi qəbul edilməlidir. Belə bir inkişafın mümkünlüyü ABŞ şirkətlərinin şist neft istehsalının rentabelliğini artırmaq üçün aktiv fəaliyyəti fonunda daha yüksək dəyərləndirilməlidir. 2016-cı ildə şist neft istehsalçıları neft qiymətlərində azalma ilə qarşılaşdılar, bununla yanaşı fəaliyyətlərini daha gəlirli formasiyalara yönəldilər. Belə ki, Bakken formasiyasının dörd mərkəzi zonası 2015-ci ilin dekabrında istehsalın 90% -dən çoxunu təmin etmişdir. Bu zonaların zərərsizlik həddi hər barrel üçün 40 ABŞ dollarından azdır. Eynilə, Eagle Ford Shale

formasiyasının altı mərkəzində istehsalın 85% -i reallaşmışdır ki, burada da zərərsizlik həddi 36 dollardan aşağı olmuşdur [48,s.30].

ABŞ-ın neft bazarına təsirinin perspektivləri texnoloji inkişafın intensivliyindən, qeyri-ənənəvi neft istehsalının rentabelliğini daha da gücləndirməkdən, həmçinin dəniz yataqları və federal torpaqlardan istifadə imkanlarından asılıdır.

Səudiyyə Ərəbistanının dünya bazarında qabaqcıl iştirakçı mövqeyi əsasən ənənəvi neftin zəngin mənbəyi və istehsal bazası ilə əsaslandırılır ki, bu imkanlar da o cümlədən neytral zonada Küveytlə bölüşdürülən yataqlardan hasil edilən gündə 12,3 milyon barel dəyərində qiymətləndirilir. [48,s.8] Səudiyyə Ərəbistanı ən böyük neft istehsalçıları olan ölkələr arasında ənənəvi neft hasilatı həcmində lider mövqe tutur. Bu ölkənin ehtiyatları hələ də tükənmə riskindən çox uzaqdır. Qlobal rəqabətin kəskinləşməsi dövlətin yeni çağırışlara cavab vermək vəzifəsini qarşıya qoymuşdur. Səudiyyə hökuməti ölkənin iqtisadiyyatının qeyri-xammal əsaslı sektorunu inkişaf etdirməyi, neft sənayesində islahatları planlaşdırır, eyni zamanda Saudi Aramco şirkətinin bazar kapitalizasiyasını təmin etmək üçün qismən özəlləşdirməyi nəzərdə tutmuşdur.

Rusiya Federasiyasının dünya neft bazarının vəziyyətinə təsiri neft hasilatının sabitliyini, səmərəliliyini və davamlılığını təmin etmək imkanlarını nümayiş etdirən bir ixrac modelinin yaradılması ilə müəyyənləşdirilir. Rusiyanın dünya neft bazarında rəqabətçi üstünlükləri ilk növbədə, milli bazaya əsaslanır: boru kəmərləri şəbəkəsi, nisbətən az borc yükü, diversifikasiya edilmiş satış sistemi, inteqral tərəfdaşlıq və neft-kimya klasterinin yaradılması daxil olmaqla inkişaf etmiş ixrac infrastrukturunu. Rusiyanın ixrac modelinin rəqabət üstünlüklərinin formalaşması Rusiyanın əhəmiyyətli resurs potensialına, neft layihələrinin aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq neft layihələrinin yüksək rentabelliyinə əsaslanır. Rusiya üçün əsas problemlərdən biri, yeni iqtisadi şəraitdə neft hasilatının artmasını təmin etməkdir. Məsələnin vacibliyi Rusiyada neft hasilatının perspektivləri ilə bağlı fikirlərin plüralizmi ilə sübut olunur. Belə ki, “Goldman Sachs”ın analitikləri hesab edirlər ki, 2018-ci ilə qədər Rusiya neft

hasilatını gündə 11,7 milyon barelə çatdırmaq qabiliyyətinə malikdir, yəni gündə demək olar ki, 600 min barel hasilatın artması. Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA) isə öz növbəsində eyni dövr ərzində Rusiyada gündə 160 min barel neft hasilatının azalacağını proqnozlaşdırır [49,s.9] Bu mənfi meylin azaldılması faktoru Rusiya və xarici rəqiblər arasında xüsusi göstəriciləri ilə seçilən, Rusiyanın neft istehsalının üçdə birindən çoxunu təmin edən "Rosneft" dövlət şirkəti ilə əlaqələndirilir. Belə ki, Çin ilə integrasiya edilmiş əməkdaşlıq formatını tətbiq edən Rosneft Uzaq Şərqdə unikal neft-kimya kompleksi yaradır, yüksək dəyərə malik məhsulların istehsalı və satışı üçün xammalın çıxarılması və ixracı sahəsində neft-qaz kompleksinin yenidən yönləndirilməsini təmin edir ki, bu da neft sahəsində xidmət sferasında strateji əməkdaşlıq üçün şərait yaradır.

Beləliklə, global rəqabətin müasir şəraitləri neft bazarının institusional, iqtisadi və texnoloji əlaqələr sisteminə daha çox fəal integrasiyasını stimullaşdırır və onun təkmilləşdirilməsi rəqabət strukturunun gələcək inkişaf vektorunu müəyyənləşdirir.

1.2 Neftin qiymətinin formalaşmasında neft birjalarının əhəmiyyəti və beynəlxalq neft birjalarında həyata keçirilən kommersiya sövdələşmələri

2009-cu ildə global iqtisadiyyatın böhran illərində neft qiymətlərinin bir neçə ay ərzində 70% -dən çox azalması lakin, sonrakı dövrlərdə, dünya iqtisadiyyatında durğun proseslərə baxmayaraq, orta illik neft qiymətlərinin bir barel üçün 100 dollardan yuxarı həddə çatması, əslində, dünya iqtisadiyyatında hər zaman neft ətrafında ziddiyyətli proseslərin olduğunun bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Araşdırmalara əsasən, neft qiymətlərinin qalxması tendensiyası real istehsalın artması və enerji ehtiyatlarına tələbatın artması ilə deyil, neftin maliyyə aktivini kimi dəyərinə görə müəyyənləşdirilir. Neft adi fiziki əmtəədən birja alətinə çevrilmişdir və ticarət əməliyyatları iştirakçılarına neftin fiziki ticarəti ilə məşğul olmadan belə gəlir gətirməyə başlamışdır. Neft

müqavilələrində yüksək likvidli ticarət yalnız sərmayəçilər və spekulyatorlar üçün deyil, həmçinin neft istehsalçıları üçün maraqlı idi. Neft fyuçersinin hec-alət kimi istifadə edilməsi neft şirkətlərinə əməliyyatlarında risklərin aşağı düşməsinə imkan verir.

Əvvəllər birja qiyməti tələb və təklif balansı ilə müəyyən edilirdi və maliyyə amillərindən zəif olaraq asılı idi. Məsələn, 1990-cı ildən 2000-ci ilə qədər neftin qiymətinin formalaşması S&P500 fond indeksi və dollar indeksi ilə əlaqələndirilməmişdir. 1997-1998-ci illərdə Asiya-Sakit okean böhranı ilə bu regionda ölkələrin neft istehlakının azalması və 2001-ci il sentyabrın 11-də Birləşmiş Ştatlarda baş verən terror aktları neft qiymətlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Bundan sonra növbəti illərdə neft qiymətlərinin formalaşmasında təklif və tələb tarazlığı arxa plana keçmiş və maliyyə bazarlarında kapital hərəkəti bu qiymətlərin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Vəziyyətin bu istiqamətdə inkişafı üçün bir neçə şərt mövcud olmuşdur:

- uzunmüddətli müqavilələr sistemindən spot, daha sonra isə forward və fyuçers müqavilələrinə keçid;
- bazar likvidliyinin artması;
- 1999-cu ildə ABŞ-da Qlass-Stiqoll Aktının ləğv edilməsi ilə bankların spekulyativ fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması.

2007-2008-ci illərin nəticələri neftə olan tələb və təklif, eləcə də OPEK-in atdığı addımlar kimi fundamental faktorların neftin qiymətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmədiyini göstərdi. 2007-ci ildə və 2008-ci ilin ilk yarısında əsas faktorların təhlili neft qiymətinin bir barrel üçün 50 dollardan 150 dollara qədər artmasına səbəb ola biləcək bir hadisə aşkar etmir. 2008-ci ilin ikinci yarısında, eləcə də 2014-cü ildə də, həmçinin neftin barrel qiymətinin 40 dollara düşməsinə gətirib çıxara biləcək heç bir əsas amil yox idi. Maraqlıdır ki, OPEK ölkələrinin qiymətlərin artım dalğası dövründə neft hasilatının artması qərarı neft qiymətlərinin azalmasına səbəb olmadı, eləcə də 2008-ci ilin sonunda OPEK-in əks qərarı istehsal azalması ilə nəticələnmədi. OPEK qiymətlərin yüksəlməsinə həddindən artıq maraq göstərməsinə baxmayaraq hadisələrin gedişini izləmək

məcburiyyətində qaldı.

Bir çox istiqamətdə neftin birja ticarətinin meydana çıxması və inkişafı qiymət prinsiplərində dəyişiklik yaratdı. İlk dəfə xam neftin fyuçersində ticarət 1986-cı ildə Nyu-York Ticarət Birjasında (NYMEX – New York Mercantile Exchange) başlamışdır. Bir neçə il sonra xam neft müqavilələri ICE (Intercontinental Exchange) və Sinqapurun Beynəlxalq Valyuta Mübadiləsi (ingilis SIMEX-Singapore International Monetary Exchange) üzrə ticarətə başlamışdır. 2013-cü ilin aprel ayında Sankt-Peterburq Beynəlxalq Ticarət Birjasında (SPMMEX) xam neft ticarətinə də start verildi.

Neftin spot qiymətindən fərqli olaraq, fyuçers müqavilələrin dəyəri tələb və təklif nisbətinə görə deyil gələcək bazar şərtlərinə dair əməliyyatda iştirakçıların gözləntilərinə görə müəyyən edilir: istehsal və istehlak dinamikası, dünya iqtisadiyyatı və siyasi vəziyyət, digər bazar oyunçularının niyyətləri və s. Hər hansı bir mövcud hadisələr və məlumat siqnalları dərhal neft qiymətlərinin dəyişməsində əks olunur və bu, bazarda yüksək dəyişkənliyə səbəb olur. Dünya neft bazarının qloballaşması və mübadilənin real vaxt rejimində işlənməsi vahid informasiya məkanını yaradan kompüterləşmə və informasiya texnologiyalarının güclü inkişafı ilə bağlıdır.

Hazırda neft fyuçersində ticarət üçün əsas dünya birjaları Nyu-York Ticarət Birjası (NYMEX) və Londonda Beynəlxalq Neft Birjası (IPE) təşkil edir. Digər birjalardakı ticarət həcmi daha azdır. Uzunmüddətli müqavilələrlə və ya spot bazar vasitəsilə təyin edilən neft qiymətləri artıq neftin fyuçers bazarı ilə müəyyən edilir, bu iki birja isə dünyanın bir çox neft markalarının qiymətinin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Ən böyük neft birjaları ICE və NYMEX, ABŞ-da Light Sweet və West Texas Intermediate (WTI) markalı neft markaları və Şimal dənizi şelfində istehsal edilən Brent markalı neft məhsullarının ticarəti ilə məşğuldur. Bu növdə olan neft məhsulları oxşar xüsusiyyətlərə malikdir və bir qayda olaraq etalon hesab olunur (Cədvəl 1.2)

Cədvəl 1.2 Əsas neft markalarının xarakteristikası.[50]

Marka	sıxlıq	Kükürdün miqdarı
Brent	38,6-39	0,37%
LightSweet	40	04-05%

Tarixi olaraq WTI və Brent növləri arasında qiymət nisbəti birincinin lehinə 1-2% olmuşdur. 2010-cu ildən sonra qiymət dinamikasında ziddiyyətli dəyişiklik baş verdi - qiymətlər arasındakı fərq 15-20 dollardan yuxarı olmuşdur. Bu vəziyyətin səbəblərindən biri, Texas və Şimali Dakota əyalətlərində neft hasilatının sürətlə artması olub və bu ABŞ-ın mərkəzi hissəsində bazarın “doyma” halına səbəb olmaqla WTI-nin qiymətinə mənfi təsir göstərmişdir. Qiymətlər arasında fərqlənməsinin digər səbəbləri isə 2008-2009-cu illərdə baş verən global maliyyə böhranına cavab olaraq, ABŞ prezidenti B.Obama administrasiyası tərəfindən qəbul edilmiş ABŞ fond bazarının neft bazarında spekulasiyasının qanunvericiliklə məhdudlaşdırılması, həmçinin, ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sisteminin pul siyasəti sahəsində mövqeyi ola bilər. 2000-ci ildən başlayaraq neft fyuçers bazarına oyunçuların kəskin axını baş verdi. Bu oyunçular əsasən real neft treyderləri deyildi və neft sənayesi ilə əlaqəli olmayanlar- banklar, sığorta və pensiya fondları idi. Bu inkişafın ən vacib şərtlərindən biri 1999-cu ildə Qrexem-Liç-Bil qanunu ilə maliyyə xidmətlərinin modernləşməsi ilə ABŞ-da 1933-cü ildə qəbul edilmiş Qlass-Stiqall Aktının ləğv edilməsi idi. Bu qanun bankların spekulativ fəaliyyətini məhdudlaşdıran, ABŞ maliyyə bazarında spekulasiyalara qarşı əsas maneələri aradan qaldırdı. Nəticədə, 2003-2008-ci illərdə NYMEX bazarında neftin fyuçers ticarətində alışının açıq mövqelərinin orta sayı 137% artmışdı, hansı ki, dünya neft istehlakının artımı yalnız 7,7% idi. Açıq mövqələr sayında artım heç də qiymətlərin artmasına gətirib çıxara bilməz, lakin bu tendensiya virtual neft ticarət bazarına yeni oyunçuların kəskin axını göstərir. Beləliklə, 2000-ci ildə fyuçers əməliyyatlarının həcmi neftlə əmtəə

əməliyyatlarının həcmindən 5 dəfə çox idisə, 2004-cü ildə bu 130 dəfə, 2007-ci ildə isə 700 dəfədən çox olmuşdur [51].

ICE bazarında neftin fyuçers ticarət fəaliyyətinin artımında oxşar tendensiya müşahidə olunub. Qlobal maliyyə böhranından sonra 2005-2008-ci illərdə kəskin artım baş vermiş, artım yüksək sürətlə bərpa olunmuşdur. 2005-ci ildə 30,4 milyon fyuçers əməliyyatı edilirdisə, 2010-cu ildə artıq 100 milyon fyuçers əməliyyatı gerçəkləşdirilmişdir. Neft fyuçers bazarında oyunçuların çox olması onun strukturunu dəyişdi. Fyuçers bazarının inkişafı investorlar və spekuliyatorların bazara axınına gətirib çıxardı. Neft fyuçersləri birja oyunçularının investisiya portfelinin mühüm tərkib hissəsi oldu. ABŞ Konqresinin Müşahidə və İstintaq Alt Komitəsinin (HSOI) hesabatına görə, NYMEX birjasında fyuçers ticarətində spekuliyativ kapitalın payı 2008-ci ildə 70% -dək artmışdır, halbuki, 2000-ci ildə bu göstərici yalnız 32% olmuşdur [52]. Törəmə neft müqavilələri ticarətinin inkişafı nəticəsində neft bazarına böyük miqdarda sərmayə daxil edilmişdir. Nəticədə klassik əmtəə bazarı maliyyə bazarının fyuçers versiyasına çevrilib və bu isə öz növbəsində maliyyə bazarlarına xas olan yüksək volatillik xüsusiyyətlərinə malikdir.

Neft qiymətlərinin birjada müəyyən edilməsi neft qiymətinin maliyyə aktivini kimi müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxardı və fond indeksləri, xüsusilə S&P 500, Dow Jones indeksi, dolların məzənnəsi və inflyasiya gözləntiləri kimi amillərlə yaxından əlaqələndirildi. Neft qiymətlərinin artımında dollar getdikcə daha çox rol oynamağa başladı. Neftin qiyməti ABŞ dolları ilə ifadə edildiyi üçün neft qiymətləri ilə dollar məzənnəsi arasındakı münasibət daha aydın hiss edilir. ABŞ valyuta məzənnəsinin artımı onun satınalma gücünün artmasına və dolayısı ilə dollarda ifadə edilən qiymətin azalmasına gətirib çıxarır və neft qiymətlərinin artması dollar inflyasiyasına və onun dərəcəsinin azalmasına gətirib çıxarır.

Neftin maliyyə aktivinə çevrilməsi, ABŞ dollarının neft qiymətlərinə təsirinin digər formalarına gətirib çıxardı. Neft fyuçersləri dolların inflyasiyasından qorumaq üçün vasitəyə çevrilməyə başladı. Həqiqi və gözlənilən yüksək səviyyəli dollar inflyasiyası neftin fyuçersinə artan tələbatə və xam neft qiymətlərinin

artmasına gətirib çıxarır. 2000-ci ilədək dollar indeksinin dinamikası və neft qiymətləri arasında əlaqələr müşahidə olunmamışdırsa, 2000-ci ildən indiyə qədər korrelyasiya (qarşılıqlı asılılıq) əmsali 0,8-dən çoxdur. Bu proses iqtisadi böhran ərafəsində ABŞ və digər inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi zəifləmə zamanında xüsusilə nəzərə çarpırdı. 2009-cu ilin martından 2010-cu ilin martına qədər və 2010-cu ilin noyabr ayından 2011-ci ilin iyun ayına qədər iqtisadiyyata ucuz kapital daxil edilməsi proqramının iki mərhələsi keçirilmişdir. Hər iki mərhələdə dollar indeksinin neft qiymətləri ilə müqayisəli korrelyasiya səviyyəsi (-0,93) səviyyəsinə yüksəlmişdir [53]

Neft qiymətlərinin korrelyasiya vəziyyəti yalnız dollar indeksi ilə deyil, eyni zamanda avro / dollar, dollar / İsveçrə frankı, ingilis funtu / dollar, dollar / yen kimi ən məşhur valyuta cütləri ilə də müəyyən edilir. Lakin, neft qiymətlərinin müəyyən edilməsində bu valyuta cütlərinin mövqeyi dollar indeksi ilə müqayisədə aşağıdır, çünki dollar indeks göstəricisi daha obyektiv olaraq Amerika valyutasının dəyərini əks etdirir. Neft qiymətlərinin ən yüksək korrelyasiyası avro / dollar cütü ilə - 1999-cu ildən 2011-ci ilə olan dövr ərzində 0,84 olmuşdur. Belə bir yaxın münasibət üçün əsas səbəb bu valyuta cütlüyündə nisbətən böyük həcmli ticarətin olmasıdır. İnvestorlar investisiya portfelində dollara qarşı avroya müəyyən bir kurs irəli sürürlər və neftin qiyməti də dollardakı gözlənilən dəyişikliklərə uyğun formalaşır. Neft qiymətinə daha aşağı təsir münasibətləri yüksək volatil (qiymətlərin yüksək dəyişkənliyi) valyuta cütlükləri ilə müşahidə edilir: ingilis funtu / dollar - 0,49; dollar / Yapon yen - (-0,57).

2003-cü ildən etibarən ABŞ inflyasiyanın tənzimlənməsi üçün pul kütləsinin tənzimlənməsindən imtina etməyə başladı. Pul kütləsinin artmasına baxmayaraq, Qlobal iqtisadi böhran başlamazdan əvvəl, artım illik 2,5% səviyyəsində qalmışdır. İnflyasiya gözləntiləri də sabit səviyyədə idi (2.2-2.6%). Federal Ehtiyat Sisteminin siyasəti neft qiymətlərinə xüsusi təsir göstərir. Neft kotirovkaları FES-in endirim dərəcəsi və xidmətin digər tənzimləyici tədbirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən sərbəst kapitalın həcmindən daha çox asılıdır. FES-in neft qiymətlərindəki dəyişikliyə təsiri çox mürəkkəbdir, məsələn, müəyyən vaxtlarda

neftin qiyməti FES-in dərəcə dəyişməsinə səbəb olmuş faktor olmuşdur. “Şok” dövrlərində neft tədarükünün dayanıqlı tələbatı ilə neft təklifi arasında qeyri-uyğunluq neft qiymətlərinin faiz dərəcələrinə təsirinə gətirib çıxarmışdır. Bu zaman pul siyasəti tədarükün pozulmasının qarşısını almaq məqsədilə neft tədarükünün tənzimlənməsi ilə neft qiymətlərinin azalması üçün tətbiq edilmişdir.

ABŞ-da FES-in artım siyasəti oyunçuların müsbət gözləmələrinə, artan dünya iqtisadiyyatına və maliyyə bazarlarına olan tələbatın qarşısında spekulativ komponentlər səbəbindən neft qiymətlərinin artım səviyyəsini aşağı sala bilmədi.

Buna baxmayaraq, 8 avqust 2006-cı il tarixində müəyyən edilmiş sabit məzənnə təsbit edildikdən sonra neft bazarında artım tempi fasilə verdi. Bundan sonra, neft müqavilələrindəki investisiyaların cazibədarlığı sabit səviyyədə qaldı. Sabit gəlir alətlərinə sərmayə yatırımı neft kotirovkalarının yuxarı istiqamətdə dinamikasından daha sərfəli hala gəldi. Növbəti illərdə neftin qiymətində yenidən artımlar FES-in kəskin şəkildə tarif siyasətinin bir nəticəsi idi. ABŞ iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərməsinə baxmayaraq, "sərbəst pul"un əksər hissəsi real sektora deyil, səhm və əmtəə bazarlarına yönəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft qiymətlərinin korrelyasiyası yalnız fond bazarının əsas göstəricilərindən olan S & P indeksi ilə deyil, həm də DOW və ya NASDAQ Kompozit göstəriciləri ilə mövcuddur. Neft qiymətləri ilə NASDAQ indeksi arasındakı əlaqələr xüsusilə diqqətəlayiqdir, çünki indeksə korrelyasiya artımına səbəb olan və neft qiymətlərindən çox asılı olan neft şirkətləri daxil deyildir. Neft qiymətlərinin birja indeksləri ilə müqayisəsi aşağıdakı kimi olmuşdur: indeks S & P (500) ilə - 0.38, NASDAQ Composite ilə - 0.37, DOW ilə- 0.6. 2008-ci ildən 2011-ci ilədək olan dövrlərdə neft qiymətləri kapital sərmayələrinin təsiri altında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdikdə korrelyasiya əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır: S & P indeksi (500) ilə 0,91, NASDAQ Composite indeksi ilə - 0,81, DOW ilə - 0,9.[53]

Beynəlxalq neft ticarətinin inkişafı ilə fyuçers müqavilələrinin əhəmiyyəti daha da aktuallaşmış və bazarın bu segmentində əməliyyatların həcmi (neft ticarətinin fiziki həcmnin artması ilə müqayisədə) inkişaf etmiş, ticarət həcmi və təchizat

həcmi arasında uyğunsuzluq daha da kəskinləşmişdir. Fiziki neft bazarında müəyyən müddətli müqavilələrə (müqavilə “almaq və / və ya ödəmək” tipində bağlanırdı) əsasən satışların həcmi (ticarət) neftin fiziki həcmi ilə uyğun olmuşdur. Birdəfəlik əməliyyatlara keçmək və uzun müddətli müqavilələrdə olan arbitraj əməliyyatlarına qadağaların aradan qaldırılması ilə alıcılar arbitraj əməliyyatlarını genişləndirməyə nail oldular. Bu əməliyyatlar birinci bazarda satın alınan müəyyən əmtəənin yenidən satılması ilə şərtlənir, məsələn, yükləmə limanından (məsələn, Fars körfəzində) eyni tanker boşaltma (məsələn, Atlantik hövzəsi - Amerika və ya Avropa sahillərində) məntəqəsinə çatana qədər məhsul digər tərəflərin əlinə keçə bilər, hətta son təyinatını da dəyişə bilər. Buna görə nağd əmtəə bazarında ticarətin həcmli və ticarət mallarının həcmi arasında olan boşluq formalaşmışdır. Beynəlxalq ticarətin likvidliyinin artması neft tankerlərinin standart həcmində məhdudlaşmağa başlamışdır. Daha standartlaşdırılmış - universal ticarət alətlərinə ehtiyac meydana çıxdı. Beləliklə, neftin satışı və tədarükü üçün standartlaşdırılmış müqavilələrin formalaşması və sonrakı dövrdə hökmranlığı başladı. Neft ticarətinin əsas alətləri çərçivəsində unifikasiya edilməmiş məhsulların ardıcıl olaraq təkrar satışından müxtəlif birja platformalarında unifikasiya edilmiş öhdəliklərin çoxistiqamətli satışına keçid baş verdi. Bunun nəticəsində isə ticarət həcmi real məhsul dövriyyəsi həcmindən qat-qat artıq olan ticarət platformaları meydana çıxdı. Hal-hazırda, neftin spot ticarətində əsas mərkəzlər (kommersiya ehtiyatları üçün əsas saxlama mərkəzlərinin yerləşdiyi) Avropada Brent markası üçün "ARA üçbucağı" (Amsterdam-Rotterdam- Antverpen), , Asiyada Sinqapur (Dubay və Oman marka nefti), Amerikada Nyu-York və Meksika Körfəzidir (West Texas Intermediate Mix (WTI)). Bu gün neft bazarında iki əsas dünya ticarət platforması Nyu-York Ticarət Birjası (NYMEX) və Londonda Beynəlxalq Neft Birjasında (IPE) aparılan ticarət sövdələşmələri isə fərqli şəkildə aparılır. NYMEX-də ticarət səs rejimində aparılır. 2005-ci ildən etibarən IPE-də isə yalnız elektron ticarət həyata keçirilir (hazırda ICE Futures). Müştərilər dünyanın 70 ölkəsində ICE monitorları vasitəsilə ticarət edir və ABŞ-da, Avropada, Kanadada ödəniş əməliyyatları üçün 5 klirinq evi vardır.

Cari əsrin ilk onilliyinin ortalarında NYMEX-də alınıb satılan WTI (West Texas Light Mixture) markası dünyanın ən likvid enerji əmtəəsi idi. Likvidlik səviyyəsini müəyyən etmək üçün açıq birja mövqelərinin həcmnin həqiqi əmtəənin fiziki çatdırılma həcminə nisbətini ifadə edən göstərici WTI üçün təxminən 700 bənd idi. Brent nefti üçün o zaman bu göstərici WTI səviyyəsindən aşağı idi. 2010-cu ildə artıq Brent və WTI üçün bu göstəricilər 2000 səviyyəsinə çatdı və təxminən bərabər idi. Bu dövrdə birja ("kağız neft" bazarında) bazarında ticarət həcmi onun fiziki təchizatının həcmindən üç dəfə artıq oldu. Bu o deməkdir ki, neftin birja ticarətində saxta əmtəə ilə birja əməliyyatları, yəni hedcinq əməliyyatları (qiymət risklərinə qarşı sığorta) və maye yanacaqları üzrə spekulativ əməliyyatlar üstünlük təşkil etmişdir. Bazar inkişaf etdikcə əsas bazar növləri dəyişdi, yəni müxtəlif göstəricilərə əsasən (əsasən sıxlıq və kükürdün miqdarı baxımından) fərqlər nəzərə alınmaqla diferensial sistem vasitəsilə qiymətlər dəyişdi, digər neft növləri üzrə ticarət əməliyyatları genişləndi. ABŞ-ın ən böyük neft ixracatçısı olduğu və beynəlxalq qiymətlərin (vahid bazalı qiymət sistemi daxilində) Meksika Körfəzindəki FOB (məhsulun çatdırılması qaydası üzrə ticarət şərti) qiymətlərinə bağlı olduğu vaxtda Amerika nefti daha populyar idi. İkinci mərhələdə (iki əsaslı qiymət sistemi) neft nəqlinin qiyməti yalnız iki zonaya bölünmüşdür, lakin bununla belə Meksika Körfəzi (yəni Amerika nefti üçün) üçün FOB qiyməti saxlanılmışdır. Bu WTI neftinin beynəlxalq marka kimi mütləq üstünlük dövrü idi. Üçüncü mərhələdə (OPEC qiyməti) Səudiyyə Ərəbistanının yüngül Səudiyyə nefti (dünyanın əsas ixracatçısının əsas ixrac nefti) əsas göstərici oldu. Dördüncü və beşinci mərhələlərdə, dünya birjalari sisteminin formalaşması ilə, bir sıra regional neft növlərinin mövcudluğu sistemi iki beynəlxalq növün mütləq üstünlüyü ilə formalaşdı: WTI və Brent markalı neftlər daha dominant oldu [42,s.7-11]

Bu gün dünya neft bazarında əsas neft markası üstünlüyünü qiymət baxımından Brent markası daşıyır. Brent səbətinə təşkil edən Şimal dənizi yataqlarından neft hasilatı təxminən 1,2 milyon barrel / gün təşkil edir (dünya istehsalının 2% -dən az). Lakin, neft növlərinin təxminən 65% -i Şimal dənizinin Brent markası qiymətinə nisbətdə alınır və ya satılır. Bu, ənənəvi olaraq, Avropa şelfində, keçmiş

SSRİ ölkələrində hasil edilən - Urals, Sibir Light və Azeri Light markalarıdır. Fars körfəzinin və Aralıq dənizinin nefti də bu siyahıya daxil edilir. Bu yaxınlarda Brent markalı neftin qiymətlərinə Asiya-Sakit okean regionunun (Malayziya və Vyetnam), hətta Cənubi Amerika, xüsusilə Braziliyanın neft markalarının qiymətləri də qoşulmuşdur. Brentin əsas marka olmasının səbəblərindən biri onun göndərilməsi infrastrukturudur: Brent dünyanın müxtəlif bölgələrinə effektiv şəkildə ixrac edilə bilər, Şimal dənizi nefti əlavə nəqliyyat infrastrukturuna ehtiyac olmadan tankerlər tərəfindən birbaşa ixrac olunur. 1970-ci illərin ortalarında Şimal dənizində neftin inkişafından indiyə qədər onun istehsalı nəticəsində hasil edilmiş məhsulun əhəmiyyətli bir hissəsi (təxminən üçdə-biri) ABŞ-a birbaşa ixrac edilib. Bu zaman yüksək keyfiyyət, nəqliyyatın rahatlığı və Şimali Amerikanın neft şirkətlərinin Şimal dənizində yüksək payı ilə bu marka neftin alınmasında üstünlüklər əsas rol oynamışdır. Bu, həm fiziki, həm də maliyyə bazarının oyunçularını neft ticarətinə geniş sürətdə cəlb etdi və Londonu əsas maliyyə mərkəzinə çevirdi. Bu proseslər fonunda WTI markasının əhatə dairəsi tədricən azalır və yerli Şimali Amerika markasına çevrilir. Bunun əsas səbəbi isə WTI-nin daxili mahiyyətindən irəli gəlir: bu neftin saxlanma bazası Oklahoma ştatındadır və bu nöqtədən gələn boru kəmərlərinin məhdud gücü böyük neft emalı zavodlarının yerləşdiyi ölkənin cənubuna, Meksika körfəzi sahilinə neft tədarükünü çətinləşdirir. Bu amilin nəticəsidir ki, WTI nefti 2008-ci ildən etibarən Brent markasına nisbətən daha ucuz satılmağa başlamışdır. Lakin, WTI və Brent markalarının qiymət fərqi əsas səbəblərdən biri də WTI markasının Brentdən daha az keyfiyyətə malik olmasıdır. Brent avtomatlaşdırılmış ticarətlə təchiz olunmuş ICE Future Europe Avropa fond birjasında, WTI isə səsli ticarətlə Amerika NYMEX birjasında satılır. CL (Light Sweet Crude Oil Futures) və B (ICE Brent Crude Futures) fyuçersləri ilə aralarında əsas fərq isə bu müqavilələrin spesifikasiyasına görə Brent neftinin çatdırılmamasıdır. WTI neftinin çatdırılmasından irəli gələrək bu marka fiziki neft bazarına birbaşa aiddir və real ticarət hesab edilir. Brent nefti isə bu mənada tamamilə spekulativ xarakter daşıyır.

Neftin birja ticarətində fyuçers əməliyyatları da spekulyasiyaya əhəmiyyətli dərəcədə geniş imkanlar yaradır. Bəzi əməliyyatlar fiziki neft tədarükünü əhatə etmədiyindən treyderlər köhnə fyuçers üzrə əməliyyatları bağlamaq və yenilərini açmaq zərurəti ilə qarşılaşırlar. Brent nefti üçün bu proses avtomatik olaraq həyata keçirilə bilər, Light markası üçün isə bu proses fiziki olaraq aparılmalıdır və əlavə xərclərə gətirib çıxara bilər. Belə ki, bir əməliyyatın bağlanması və növbəti əməliyyatın açılması arasında qiymət dəyişə bilər. Təbii ki, maliyyə spekulyatorları bu baxımdan Brent neftinin ticarətinə daha çox üstünlük verirlər.

1.3 Neft İxracatçısı Ölkələri Təşkilatı (OPEC) və onun dünya neft bazarındakı rolu

Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı (OPEC) neft istehsal edən ölkələrin neft istehsal kvotalarına nəzarət etmək üçün təsis etdiyi beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat olaraq dünya neft ticarətində, eləcə də neft qiymətlərinin formalaşmasına hələ də təsirini saxlayan qurumdur. Bu təşkilat iqtisadi ədəbiyyatlarda tez-tez kartel hesab olunur. Neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı beş inkişaf etməkdə olan neft istehsal edən ölkənin - İran, İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Venesuelanın təşəbbüsü ilə sentyabrın 10-14-də Bağdadda keçirilən konfransda yaradılıb [32,s.5]. OPEC-in məqsədi təşkilatın üzvü olan ölkələr arasında neft hasilatına dair ümumi siyasətin formalaşdırılması, neftin sabit qiymətini saxlamaq, istehlakçılara neftin sabit şəkildə təmin edilməsi və neft sənayesinə investisiyaların cəlb edilməsini təmin etməkdir. OPEC üzv ölkələrinin enerji və neft nazirləri beynəlxalq neft bazarını qiymətləndirmək və gələcək üçün inkişafı proqnozlaşdırmaq üçün ildə iki dəfə görüşürlər. Bu görüşlərdə bazarın sabitləşdirilməsi üçün lazım olan tədbirlər barədə qərar qəbul edilir. OPEC konfranslarında bazar tələbatının dəyişməsinə uyğun olaraq neft hasilatının həcmindəki dəyişikliklər barədə qərar qəbul edilir.

1960-cı illər dövlətlərin müstəmləkə əsarətindən çıxması prosesi və yeni müstəqil dövlətlərin formalaşması xarakterik idi. Bu dövrdə dünyanın neft

istehsalına yeddi böyük transmilli şirkət - "Seven Sisters" nəzarət edirdi: Exxon, Royal Dutch Shell, Texaco, Chevron, Mobil, Gulf Oil və British Petroleum. OPEC təşkilatı "Seven Sisters" kartelinin neftin alınması qiymətini birtərəfli şəkildə aşağı saldıqdan sonra təsis edildi, belə ki bu kartel neft hasil edən ölkələrə təbii sərvətlərin işlənməsi üçün vergi və icarə haqqı verdiyindən bu qərara gəlmişdi. Təşkilatın məqsədi yeni müstəqil dövlətlərin milli mənafeələrini nəzərə alaraq öz resurslarına və istismarlarına nəzarət etmək niyyəti idi. 1960-cı illərdə dünya bazarlarında neft tədarükü artmışdı və OPEC-in yaradılması məqsədlərindən biri qiymətlərin daha da aşağı düşməsinin qarşısını almaq idi. OPEC neft istehsalı üzrə öz strategiyasını inkişaf etdirdi.

1968-ci ildə OPEC üzv ölkələrinin neft siyasəti haqqında Bəyannaməni qəbul etdi ki, bu da bütün ölkələrin öz milli inkişafı üçün təbii sərvətlər üzərində daimi suverenliyi həyata keçirməyin ayrılmaz hüququnu vurğuladı. 1960-cı illərdə OPEC üzv ölkələrinin sayı iki dəfə artmışdı: Qətər (1961), İndoneziya (1962), Liviya (1962), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (1967), Əlcəzair (1969) təşkilata daxil oldular.

1965-ci ildən OPEC Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Şurası ilə rəsmi münasibətlər qurdu, BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransında iştirak etdi. 60-cı illərdə OPEC-in dünya bazarında təsiri üzv ölkələrin öz ərazisində neft hasilatını nəzarət altına alması ilə əlaqədar əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

1970-ci illərdə OPEC neft siyasətindən xam neft qiymətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş neft bazarında nüfuzlu bir quruma çevrildi. Buna iki böyük amil təsir göstərmişdi: ərəb ölkələri tərəfindən 1973-cü ildə neft tədarükünə embarqo və 1979-cu ildə İran inqilabının başlanğıcında tətbiq edilən embarqo.

OPEC 1975-ci ildə Əlcəzairdə dövlət və hökumət başçılarının ilk zirvə görüşündən başlayaraq vəzifəsini daha da genişləndirdi. OPEC beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və dünya iqtisadiyyatının inkişafı baxımından yeni bir əməkdaşlıq dövrünə qədəm qoydu. Bu, OPEC-in 1976-cı ildə Beynəlxalq İnkişaf Fondunun yaradılmasına gətirib çıxardı. Üzvlər sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əsaslı planlar icra etməyə

başladı. 1970-ci illərdə OPEC üzv ölkələrinin sayı 1975-ci ildə 13-ə yüksəldi: Nigeriya (1971), Ekvador (1973) və Qabon (1975) təşkilata daxil oldu [32,s.36]. 70-ci illərin əvvəlində neft qiymətləri rekord səviyyəyə çatdı, lakin 1986-cı ildə azalmağa başladı və 1986-cı ildə tələbatdan artıq hasilat və karbohidrogen istehlakının azaldılması səbəbindən minimum 10 dollara çatdı. OPEC üzvü ölkələrin dünya neft istehsalında payı əhəmiyyətli dərəcədə azaldı, neft satışından əldə olunan gəlirlər əvvəlki səviyyədən üçdə biri qədər azalmış və bu, bir çox üzv ölkələr üçün ciddi iqtisadi çətinliklərə gətirib çıxardı. Təşkilat çərçivəsində alınan tədbirlər sayəsində qiymətlər 1980-ci illərin əvvəllərində olan qiymətlərin təxminən yarı səviyyəsində sabitləşməyi bacardı, OPEC üzv ölkələrinin payı yeni bir dünya istehsalının böyüməsi qarşısında bərpa olunmağa başladı. Bu nəticəyə OPEC üzv ölkələri üçün neft istehsal kvotalarının uyğunlaşdırılması və OPEC səbətinə əsaslanan qiymət mexanizminin yaradılması vasitəsilə nail olmuşdur. Bu illər ərzində OPEC-ə üzv olmayan ölkələrlə dialoq qurmaq və əməkdaşlıq qurmaq da bu nəticəyə təsir göstərən əsas amillərdən biri oldu.

90-cı illər ərzində qiymətlər əvvəlki illə müqayisədə daha az dəyişdi. Müvəqqəti tədbirlər sayəsində OPEC 1990-1991-ci illərdə Yaxın Şərqdəki hərbi hadisələrlə bağlı neft tədarükündəki böhrandan qaçmağa müvəffəq olmuşdur. Bununla yanaşı, bu onillikdə Cənub-Şərqi Asiyada iqtisadi tənəzzül və 1998-1999-cu illərdə Şimal Yarımkürədə mülayim qış səbəbiylə ümumi qiymət zəifliyi üstünlük təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq, dünyada neft hasilatının daha sıx inteqrasiyası prosesləri baş verdi, SSRİ-nin dağılması və sosialist sistemin dağılmasından sonra meydana gələn dəyişikliklər fonunda dünyada sabit bir artım baş verdi. Bu dövr qloballaşma proseslərinin artması, kommunikasiyalarda inqilab və digər yüksək texnologiyalı sahələrin təşəkkülü ilə xarakterik idi. OPEC-ə üzv ölkələr və OPEC-lə bağlı olmayan üzvlər arasındakı əlaqələr, həmçinin neft istehsalçıları və istehlakçıları arasında dialoq məsələlərində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. 1992-ci ildə Dünya Sammitindən sonra BMT-nin himayəsi altında iqlim dəyişikliyi ilə bağlı danışıqlar sürətləndiyi dövrdən başlayaraq OPEC dünya neft bazarına neft tədarükünü balanslaşdırmaq siyasətini həyata keçirməyə çalışır. 90-cı

illər ərzində OPEC-in tərkibində də dəyişiklik baş verdi: Qabon OPEK-dən ayrıldı və Ekvador 2007-ci ilin oktyabr ayına qədər təşkilata üzvlüyünü dayandırdı. 1998-ci ildə Rusiya OPEK-də müşahidəçi oldu. OPEK-in tətbiq etdiyi yeni qiymət mexanizmi 90-cı illərin əvvəlində neft qiymətlərinin möhkəmləndirilməsinə və sabitləşməsinə kömək etdi. Amma bazar qüvvələrinin birləşməsi, spekulyasiya və digər amillər 2004-cü ildə vəziyyəti dəyişdirdi ki, bu da fond birjalarında yüksək qiymətlərə və dəyişkənliyə səbəb olmuşdur. 2008-ci ilin ortalarında artan qlobal maliyyə böhranı və iqtisadi böhran qarşısında düşən qiymətlər rekord səviyyəyə çatdı. OPEC iqtisadi böhranla mübarizə üçün qlobal bir cəhdin bir hissəsi olaraq neft sektorunu dəstəkləmək üçün tanınmış bir təşkilat halına gəldi. 2000 və 2007-ci illərdə Karakas və Riyadda keçirilən ikinci və üçüncü OPEC zirvə toplantısı sayəsində davamlı inkişafa malik stabil enerji bazarları yaradılmış, ekoloji problemlərə yeni baxış formalaşmış, xüsusilə də qlobal istiləşmə, artan qlobal istehlak məsələləri birgə müzakirə edilmişdir.

2000-ci illərdə Anqola OPEC-ə (2007) qoşuldu və İndoneziya isə 2009-cu ilin yanvarından etibarən neft idxal edən ölkəyə çevrildiyindən təşkilatdan ayrılmışdır, lakin neft ixracatında inkişaf əldə edəcəyi təqdirdə təşkilata qayıdacağını bəyan etmişdir. İndoneziya yüngül neft ixracını davam etdirir, ancaq əhəmiyyətli miqdarda xam nefti idxal edir. Yüngül neft qiyməti yüksək olduğundan bu yanaşma iqtisadi baxımdan doğrudur. 2008-ci ildə Rusiya OPEK-də daimi müşahidəçi olmağa hazır olduğunu açıqladı. 2015-ci ildə İndoneziya yenidən OPEC-ə qayıtmaq üçün müraciət etdi və 1 yanvar 2016-cı ildən kartelə döndü. Lakin 2016-cı il dekabrın 1-də yenidən karteli tərk etdi [55]. 2016-cı ilin iyul ayında Qabon da təşkilata qayıdıb. 2017-ci ilin yazında Ekvatorial Qvineya OPEK-ə üzv oldu. Bununla da təşkilat artıq hazırkı vəziyyətdə 14 üzv ölkəyə malik oldu.

OPEC-in “səbəti” termini 1987-ci il yanvarın 1-də rəsmən təqdim edilmişdir. Səbət qiyməti aşağıdakı növ neftlərin fiziki qiymətlərinin orta qiyməti kimi müəyyən edilir: Arab Light (Səudiyyə Ərəbistanı), Basra Light (İraq), İran Heavy (İran), Küveyt Export (Küveyt), Merey (Venesuela), Murban (Birləşmiş Ərəb

Əmirlikləri), Oriente (Ekvador), Bonny Light (Nigeriya), Es Sider (Liviya), Girassol (Angola), Qatar Marine (Qatar), Sahara Blend (Əlcəzair), Minas (İndoneziya). OPEC-in "səbəti" üçün tarixi maksimum barrel qiyməti 140,73 dollardır, 3 iyul 2008-ci ildə qeydə alınmışdır [56]. Beləliklə, hazırda OPEC səbətinin qiyməti kartel ölkələri tərəfindən istehsal olunan yuxarıda göstərilən 13 növ qiymətli kağızların fiziki qiymətlərinin orta arifmetik indeksi kimi müəyyən edilir.

OPEK üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bu təşkilat bir-birinə zidd maraqları olan ölkələri birləşdirir. Səudiyyə Ərəbistanı Ərəbistan yarımadasının digər ölkələri ilə müqayisədə az əhalisi olan ölkələrdəndir, lakin onların böyük neft ehtiyatları, xaricdən böyük sərmayələr var və "Seven Sisters" karteli ilə sıx əlaqələr saxlayırlar. Nigeriya və Venesuela kimi digər OPEC üzv ölkələri yüksək əhali və yoxsulluq ilə xarakterizə olunur. Bu yoxsul ölkələr iqtisadi inkişaf proqramlarına çox vəsait xərcləsələr də böyük borc içindədirlər. Onlar xüsusilə xam neftin qiymətinin azalması halında belə əhəmiyyətli miqdarda neft çıxarmaq və satmaq məcburiyyətindədirlər. 1980-ci illərdə həmçinin bir-birinə qarşı müharibə aparan İraq və İran hərbi xərcləri ödəmək üçün neft istehsalını artırdı. Səudiyyə Ərəbistanı İrana və İraqa təzyiq göstərərək kvotaları uyğun vəziyyətə gətirməyə nail oldu.

OPEK ölkələri neft istehsal kvotalarını müvəffəqiyyətlə müzakirə etsələr də, OPEC-in onların uyğunluğunu nəzarət və tənzimləmə mexanizmləri yoxdur. Buna görə də kvotalara tez-tez riayət edilmir. OPEC ölkələrə gündə 30 milyon barel hasil etmək üçün ümumi kvotalar qoymasına baxmayaraq 2012-ci ildən etibarən orta hesabla gündəlik 31 milyon barel xam neft çıxarılır. İran nümayəndələri dəfələrlə OPEK-in kvota həddinin artıq aşılmasına baxmayaraq, iqtisadi sanksiyalar aradan qaldırıldıqdan sonra neft hasilatını gündə 1 milyon barel artırmağı planlaşdırdı.

Hazırkı dövrdə OPEC-in neft qiymətinə təsir göstərməsi və bu xammal üçün dünya bazarını tənzimləmə bacarığı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bu, OPEC-ə üzv olmayan ölkələr tərəfindən neft hasilatı ilə bağlıdır: Rusiya (dünya istehsalının

13%), ABŞ (12%), Çin (5%), Kanada (4%), Braziliya (3%), Qazaxıstan (2%) ölkələri neft hasilatında əhəmiyyətli mövqelərə malikdirlər. Bu ölkələrin hasilat sahəsindəki müvəffəqiyyətinin bir hissəsi "qeyri-ənənəvi neft" (ABŞ-da şist nefti, Kanadada neft qumu) adlandırılan inkişafın nəticəsidir. 2008-ci ildə dünya iqtisadi böhranının başlanğıcından indiyə qədər neftə tələbat azalıb və 2015-ci ildən etibarən tələbatdan artıq hasilat müşahidə edilir. Proqnozlar onu deməyə əsas verir ki, neft ehtiyatının çox olması və neftin qiymətində iki dəfə azalma olmasına baxmayaraq, OPEC üzvləri bazarda öz paylarının rəqiblər tərəfindən tutulacağından qorxaraq istehsalını azaltmayacaq. Nəticədə bəzi OPEC ölkələri gəlirlərinin azalması, digərləri isə büdcə kəsiri ilə üzləşirlər.

OPEC-in digər bir problemi təşkilatın bəzi ölkələrində siyasi qeyri-sabitliyin hökm sürməsidir. Liviyada və İraqda neft istehsalını çətinləşdirən vətəndaş müharibələri, Nigeriyanın qeyri-sabit siyasi sistemi, etnik və konfessional münaqişələrin mövcudluğu, Venesuelada ağır siyasi vəziyyəti misal göstərmək olar. Bununla belə OPEC hələ də global neft strategiyasının həyata keçirilməsində aktiv iştirak etməyə davam etməkdədir. Hazırda OPEC-ə 14 ölkə daxildir - İraq, Küveyt, Qətər, Liviya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Nigeriya, Səudiyyə Ərəbistanı, Ekvatorial Qvineya, Ekvador, Əlcəzair, Anqola, Venesuela, Qabon və İran. Baş qərargahı Vyana şəhərində yerləşir. OPEC ölkələri dünya neft ehtiyatlarının təxminən 2/3 hissəsinə nəzarət etməklə global istehsalın 35% -ni və ya dünya neftinin yarısını ixrac edir. OPEC ölkələrinin təsdiqlənmiş neft ehtiyatları hazırda 163 milyard barel təşkil edir [33,s.127].

II FƏSİL Dünya neft bazarındakı müasir meyllər və perspektivlər

2.1 Dünya neft bazarında dəyişikliklər və müasir meyllər

Hazırkı mərhələdə dünya iqtisadiyyatı kifayət qədər sürətli inkişaf edir, yeni sənaye sahələri inkişaf edir, insan həyatını sadələşdirən texnologiya yaranır. Qloballaşma və regionallaşma proseslərinin iqtisadi inkişafın davamlılığına təsiri bir çox aparıcı alimlərin mütəmadi araşdırma predmetinə çevrilmişdir [11,s.28]. Qlobal iqtisadiyyatdakı dəyişikliklər ilk növbədə enerji, neft-qaz sektorunda baş verən bütün xəbərlər ön plana çıxdı, xüsusilə dünya iqtisadiyyatında vəziyyətin çox qarışıq bir vəziyyətdə olduğu bir dövrdə bu xəbərlər enerji sahəsini daim diqqətdə saxlamağı tələb etmişdir. Bu vəziyyətin başlıca səbəbi, gözlənilməz olaraq neft qiymətlərinin aşağı düşməsi, milli valyutaların məzənnəsinin düşməsi, neft ticarəti ilə bağlı ölkələrin iqtisadiyyatında böhranın olması idi. Son illər neftin "dünya valyutası" mövqeyinə gəldiyi deyilə bilər, çünki bir çox iqtisadiyyatların, xüsusilə ölkəmizin və bir sıra MDB ölkələrinin sabitliyi əsasən ondan asılıdır. Son dövrlər müşahidə etdiyimiz neft bazarının yüksək dəyişkənliyini nəzərə alsaq, bu xammal valyuta ilə müqayisə etmək olar. Tələbin davamlı olaraq dəyişməsi ilə qiymət dəyişikliyi arasında sürətli dinamika mövcuddur.

Bir tərəfdən bu dəyişkənlik iqtisadiyyata, istər ixracatçı ölkələrə, istər neft idxal edən ölkələrin iqtisadiyyatına təsir göstərir və digər tərəfdən də dünya maliyyə sisteminə və neft-qaz sektoruna təsir göstərir. Son vaxtlar neft bazarının inkişaf dinamikasını nəzərə almaq maraqlıdır. Neft qiyməti dünya iqtisadiyyatının mühüm göstəricisinə çevrilmişdir. Əgər neft qiymətləri kifayət qədər yüksəkdirsə və sabitdirsə bu halda neft bazarına yatırımlar daim artır. Bu baxımdan, belə investisiyaların həcmi əmtəə və xammal bazarının maliyyə bazarının segmentinə çevrilməsinə kömək edən əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Son 1 ildə neft bazarına olan təzyiq çoxaldı, belə ki, neft tələbatı və tədarükü arasında tarazlıq pozulmuşdur. Təchizat bir çox cəhətdən tələbi aşmış və bu da qiymətlərin kəskin azalmasına gətirib çıxardı. Bu vəziyyət yeni oyunçuların neft bazarına daxil olması

ilə əlaqədar meydana gəldi. Ən böyük istehsalçılar arasında neft istehlakçıları üçün rəqabət mübarizəsi meydana çıxmışdır. Dolların məzənnəsinə həssas olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında əhəmiyyətli dərəcədə mənfi tendensiyalar müşahidə edilmişdir. Neft bazarında vəziyyət həmişə OPEK ölkələri tərəfindən tənzimlənir və bu da neftin sabit qiymətlərini təmin edə və neft bazarında dəyişiklikləri həyata keçirməyi təmin edə bilər. Bu gün beynəlxalq neft bazarının müştəri tələbatından çox asılı olduğunu və OPEK-in formalaşmasından sonra əhəmiyyətli dərəcədə neft bazarında aktivliyi müşahidə etmək mümkündür.

Ötən il neft qiymətlərinin aşağı olmasına baxmayaraq, hazırda neft qiymətləri artmağa davam edir. Bununla belə neft bazarında şok vəziyyətinin keçməməsi səbəbindən, yaxın gələcəkdə qiymətlərin yenə azalmaq ehtimalı hələ də qalmaqdadır. Neft və qaz sənayesi üzrə analitiklər "qara qızıl" qiymətlərinin azalmasına təsir göstərən bir sıra əsas amillər olduğunu düşünür. Bu sahədəki mütəxəssislər bir fikir ortaya qoyurlar ki, bunun mahiyyəti neftin qiymətində yeni düşmə tendensiyasını yarada biləcək İran faktorudur. İran tərəfinin istehsalı artırması və onu dünya bazarına çıxarması nə qədər sürətli olacaq, bazarda tələbat və təklif arasında balansın saxlanılması üçün hansı dərəcə əlverişsiz şərait yarada biləcəyi hələ məlum deyildir. Bazarda bu vəziyyətin yaranmasına əsas səbəb ötən il İrana nüvə proqramı ilə bağlı sanksiyaların aradan qaldırılması olmuşdur. Daha sonra İranın təkcə Avropa ilə deyil, Asiyada da alıcılarla razılığa gəldiyini, öz növbəsində gündə 500 barel satmağı planlaşdığını bildiren bir bəyanat yayıldı [37]. Bundan əlavə, İranın təxminən 40 milyon barel ehtiyatı vardır. Analitiklər, Avropa bazarının bir hissəsi İranın sanksiyalara məruz qaldığı halda Səudiyyə Ərəbistanı tərəfindən təchiz edildiyini, lakin İranın köhnə əlaqələri bərpa etməyə çalışacağını bildirirlər.

Eyni zamanda emal edilmiş neft məhsullarına da bazarda davamlı artım vardır. Bu, neft emalı məhsulların daha çox ehtiyatda saxlanılmasına səbəb olur. Ötən ilin avqust ayında Səudiyyə Ərəbistanı bazara xam neftdən çox neft emalı məhsulları təklif etdi. Öz növbəsində, ABŞ da gündə 2 milyon barel təşkil edən

emal məhsullarının bazara ixracını artırmışdır. ABŞ şirkətləri tərəfindən şist neftinin istehsalı bu gün təxminən 9 milyon barel təşkil edir. 2015-ci ildən Səudiyyə Ərəbistanı başda olmaqla OPEK ölkələri, istehsal səviyyəsini eyni səviyyədə dondurmağa qərar verdilər və bu proses bazarda neftin çox olması ilə qiymətlərin müstəqil olaraq müəyyən edilməsinə imkan verdi. OPEK digər ölkələrdə istehsal səviyyəsinin azalacağını gözləsə də, eləcə də ABŞ-da neft hasilatının azalmasına baxmayaraq, neftin istehsal həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azalmamışdır.

Amerika ərazisində, neft hasilatında ixtisaslaşan çox sayda şirkət vardır ki, onlar da müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşmışlar. Buna görə neft qiymətlərinin düşməsi bütün Amerika şirkətləri üçün əsas göstəricidir, çünki bütün şirkətlər müxtəlif şəraitdə müəyyən gəlir gətirirlər. Amerika şist neft şirkətləri neft qiymətlərinin düşməsi səbəbindən çox qarışıq bir vəziyyətə düşmüşlər. Hazırda Səudiyyə Ərəbistanı və Rusiya neft istehsalında liderlər kimi dünya neft istehsalının təxminən 83,5% -ni təmin edir. Bu sənayenin aparıcı mütəxəssisləri hesab edirlər ki, Səudiyyə Ərəbistanı kimi bir ölkə hasil olunan xammal miqdarını azaltmaq və neft bazarında payını itirməyi planlaşdırmır. Ekspertlər hesab edirlər ki, neft ixrac edən ölkələr aşağı qiymətlərlə uzun müddət yüksək istehsal səviyyəsini saxlaya bilməyəcəklər. Çin və neft alıcısı olan ölkələrdən olan tələbat azaldığından dünya bazarında istehsal edilən neftin həcmi çox olmuşdur. Çinin iqtisadi artım və tələbatının azalması neft qiymətlərinə təsir göstərdiyini ortaya çıxardı.

Çində ÜDM artımı 0,1% azalıb və hal-hazırda 6,9% təşkil edir. Bununla yanaşı Dünya Bankı neft qiymətlərinin demək olar ki, dəyişməz qalacağını gözləyir. Bank bu il barel qiymətinin 50-60 dollar səviyyəsində olacağını proqnozlaşdırır ki, bu da əvvəlki proqnoza nisbətən aşağı göstərici hesab edilir. Edvard Morenin sözlərinə görə, neftin bazar qiymətlərinə təsir edə biləcək başqa bir mühüm aspekt var. Bunlar spekulyativ investorlardır. Dünya bazarında İranın bir partiya neft çıxarması təqdirdə onlar qiymətin azalmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilərlər. Neft istehsalının hələ də orta səviyyədən yuxarı

olduğunu nəzərə alsaq, bu dünyanı gündə təxminən 2 milyon barel olan artıq neft ehtiyatı ilə qarşı-qarşıya qoyur. Bu amillər mənfi tendensiyalara və neft qiymətlərinin azalmasına səbəb olur. Rusiya və OPEK ölkələri neft bazarında mərkəzi yer tutduqları üçün, onlar bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına təsir etmək imkanları əldə etmişdir. Əslində, bu oyunçular bazarda balanslı yüksək səviyyədə və uzunmüddətli perspektivdə davamlı bir vəziyyətdə saxlamaq üçün eyni hədəflərdən istifadə edirlər.

Dohada ötən il neft hasilatının 2016-cı ilin yanvar ayı səviyyəsində saxlanılması ilə bağlı görüş keçirilmişdir. Görüşdə Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Qatar və Venesuela nümayəndələri iştirak etmişlər. Ölkələr "qara qızıl"ın istehsal səviyyəsini qorumaq üçün razılaşıdılar, lakin bunu həyata keçirmək üçün başqa neft istehsal edən ölkələrin razılığa gəlməsi vacibdir. Bu şəkildə qiymətə dəstək verməyə hazır olduqlarını təsdiq edən ölkələr Ekvador, Əlcəzayir, Nigeriya, Oman, Küveyt və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini əhatə edir. Yanvar ayı səviyyəsində neft hasilatının həcmi qorumaq üçün bu təşəbbüslə Rusiya neft şirkətləri də razılığa gəlmişdir. Rusiya Enerji və Maliyyə İnstitutunun iqtisadiyyat şöbəsinin rəhbəri Marsel Salixov isə qeyd edib ki, hazırda Rusiya və OPEK ölkələrinin bazarda birgə payı təxminən 45% təşkil edir [40]. Doha müqavilələri ilə həmrəyliyi, ölkələrə qiymətlər üzərində uzun müddətli nəzarəti təmin etmək mümkün deyil. Beynəlxalq neft bazarında əsas neft markalarından biri Brentdir. Onun qiyməti neftin digər növlərinin qiymətini müəyyənləşdirmək üçün əsasdır. Brent markası beynəlxalq neft markalarına daha çox təsir etmək imkanlarına malikdir. Lakin son zamanlar neft bazarında vəziyyət çox dəyişmişdir. Bu, 2014-cü ilin ikinci yarısında qeydə alınan Brent neftinin qiymətinin düşməsindən bəhrələnir. Həmin vaxt neft qiyməti barrel üçün 115 dollara satılıb, lakin o vaxtdan bəri qiymət 15% -ə qədər enib. Əlbəttə ki, bu, valyuta bazarında qeyri-müəyyən bir vəziyyət yaradır. Bəzi ölkələrdə neft hasilatının həcmi həddindən artıqdır, nəticədə qiymətlər azalıb. Yuxarıda göstərilənlərdən dünya iqtisadiyyatının problemi və yaxın gələcəkdə baş verəcək proseslərin yönümü sualı çox aktualdır. Belə ki, beynəlxalq iqtisadiyyat çətin vəziyyətdədir, çünki bəzi Avropa ölkələrində maliyyə qeyri-sabitliyi inkişaf

etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında əks olunur. Neft qiymətlərinin düşməsi və dollar məzənnəsinin artması ilə əlaqədar olaraq, istehlakçı ölkələr və istehsalçı ölkələr global siyasi və iqtisadi problemlərə məruz qalırlar. Xüsusilə, bu, son vaxtlar təsirsiz qalmış dövlətlərə təsir edir. Neft qiymətlərinin düşməsi və dollar məzənnəsinin artması ilə əlaqədar olaraq, istehlakçı ölkələr və istehsalçı ölkələr global siyasi və iqtisadi problemlərə məruz qalırlar. Ümumiyyətlə dünya bazarına gəlincə, bir tərəfdən, hazırkı vəziyyətdə neft istehsal edən ölkələrin mümkün qədər çox hissəsinin neft bazarında öz payını artırmağa çalışdığı müşahidə olunur. Bu halda, belə bir bazarda rəqabətli mövqeyi neft hasilatı xərclərinin az olduğu ölkə qazana bilər. Nəticədə, həmin dövlət qiyməti azaltmaqla ən kiçik riskləri qarşılamaq qabiliyyətində olurlar. Digər tərəfdən, neft qiymətlərində azalma dünya iqtisadiyyatına, xüsusilə istehlakçı ölkələrə müsbət təsir edə bilər ki, onlar da dünyada mövcud olan vəziyyətə görə neft almaqdan faydalanacaq. Ancaq bir məsələni unutmamaqlazımdır ki, elmi və texnoloji tərəqqi daimi bir prosesdir və neftlə yanaşı digər enerji mənbələri də mövcuddur. "Daş dövrü sona çatdı, bu o demək deyildi ki, daşlar sona çatdı, eyni ilə də neft dövrünün sona çatdığını söyləyə bilərik", - German Qref belə hesab edir [39].

Əlbəttə ki, neft qiymətlərində kəskin azalma alternativ enerji mənbələri ilə "qara qızıl" ın dəyişdirilməsini müzakirə etmək üçün münasib zaman hesab edilə bilər. Digər illərdə olduğu kimi, neft qiymətlərinin təzyiqə məruz qaldığı zaman elektrik enerjisinə böyük bir transformasiya olacağını təsdiqləyən proqnozlar da var idi. Alimlər yeni texnologiyalar yaratmaq üçün bütün səylərini əsirgəmirlər. Yəqin ki, yüksək gəlirli texniki mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi maliyyə gəlirlərinin artması ilə daha sürətli baş verəcəkdir. İnkişaf etmiş ölkələr bu məsələdə daha artıq qazanırlar, çünki yüksək texnologiyalar gələcəyi artıq yetişmişdir və elektrikli nəqliyyat vasitəsi dövrü indi daha çox aktualdır. German Qref Tesla avtomobilinin təəssüratlarını bölüşdü: "Mən ilk dəfə Tesla avtomobilinə mindikdən sonra gələcəyimizin gözlənildiyindən də tez gəldiyini anladım və biz artıq bu gələcəkdə olduğumuzu söyləyə bilərik". Təəssüf ki, bu günə qədər bütün ölkələr yanacaqdan imtina edib elektrik enerjisinə keçirməyə hazır olduqlarını

ifadə etmirlər. Dünya hələ də neft bazarı ilə idarə olunur, lakin ona olan tələbat eyni qalacaq və hətta tələbin zəifləməsi fonunda artacaqdır. Həm də alternativ enerjiyə keçid ilə əlaqədar Çinin əsas istehlakçısı olduğu kömürə olan tələbinin azalması da baş verəcəkdir. Belə enerji mənbələri kimi günəş enerjisi, külək, bioenergetika kimi enerji növlərini qeyd edə bilərik ki, yaxın gələcəkdə getdikcə prioritet olacaqdır. Yaxın gələcəkdə bərpa olunan enerji mənbələrinin və təbii qazın payı artacaq ki, bu da dünya enerji siyasətində əsas məsələyə çevriləcəkdir. Bu tendensiyalara əsasən, dünya bazarında tezliklə başlayan və gələcəkdə onların inkişafını planlayan struktur dəyişiklikləri baş verəcəyini söyləyə bilərik. Ancaq bu günə qədər hər hansı bir proqnoz qeyri-müəyyən görünür. Dünya iqtisadiyyatı dünya kimi hələ də dayanmadan inkişaf etməkdədir, hər şey davamlı olaraq hərəkət edir və hər hansı bir səhv nəticə etibarlı ilə həyatın bütün sahələrində yeni texnologiyaların inkişafına təkan verir.

2.2 Dünya neft bazarında müasir meyillərin səbəbləri və məqsədləri

Neft və neft emalı sənayesi ölkəmizin iqtisadiyyatının əsas sektoru, eləcə də ölkənin ən vacib ixrac resursu hesab edilir. Məhz bu səbəbdən ölkə iqtisadiyyatının dünya neft qiymətlərinin dinamikasından asılılığı problemi daha çox nəzərə çarpır. Ölkəyə daxil olan bütün xarici investisiyaların demək olar ki 80% -i neft-qaz sektorunda cəmlənmişdir. Ölkəmizdən fərqli olaraq MDB ölkələrinin əksəriyyətinin, o cümlədən Rusiya iqtisadiyyatının dünya neft qiymətlərinə olan asılılığı bu ölkələrin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyü kontekstində daha da güclənmişdir, çünki dünya və daxili enerji qiymətlərinin uyğunlaşdırılması şərti irəli sürülür. Ölkəmizdə isə neft qiymətlərinin aşağı düşməsi əsaslı valyuta azalmalarına səbəb olmaqla iqtisadiyyatda durğunluğu şərtləndirir. Belə şəraitdə dünya neft bazarının inkişafında amillər, səbəbləri və tendensiyaların öyrənilməsi xüsusilə əhəmiyyətli olur. Aydındır ki, neft və digər mallar üçün qiymətlər tələb və təklif nisbəti ilə müəyyən edilir. Lakin, qısa müddətdə neftə tələbat qeyri-elastikdir, belə ki, neft tədarükündə kiçik bir azalma qiymətlərin kəskin artmasına

gətirib çıxarır və neft hasil edən ölkələrin neft ehtiyatlarının artması ilə bağlı hesabatlarının dərc edilməsi dolayısı ilə neft qiymətlərində əhəmiyyətli dərəcədə azalmaya səbəb olur və bu barədə daha ətraflı 1-ci fəsildə bəhs edilmişdir.

Daha uzun müddətli perspektivdə düşünsək, neft qiymətlərinin artması ilə istehlakçılar enerji qənaət texnologiyasına keçməyə daha çox can atırlar, daha qənaətli maşınlar və avadanlıqlar istehsal etməyə məcbur olurlar. Bu tendensiya ilə əlaqədar olaraq neft hasilatının azalması yalnız ilk illərdə qiymət artımına gətirib çıxarır, sonra neft qiymətləri yenidən düşür. Uzun müddət ərzində (10 ildən çox) əldə edilmiş təcrübə göstərir ki, tələb iqtisadi artım tempinə nisbətə artır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının qeyri-sabit inkişaf şəraitində dünya neft istehsalına birbaşa təsir edən qeyri-fəlsəfi amillərin rolu artır. Belə amillər neft müqavilələrinin birja bazarında spekulyativ əməliyyatlar, böyük ölkələrin maliyyə və iqtisadi siyasətləri və geosiyasi amillərdir. Müasir şəraitdə dünya neft bazarının bir-biri ilə əlaqəli seqmentlərə bölünməsi prosesi baş verir: fiziki neft bazarı və neft müqavilələrinin maliyyə bazarı. 2003-2007-ci illər dövrü neft kotirovkalarının etibarlı artımına səbəb olan neft müqavilələrinin birja bazarında spekulyativ əməliyyatlar rolunun kəskin artması ilə qeyd edilmişdir. Eyni zamanda neft və neft məhsullarının faktiki tədarükü ilə aparılan əməliyyatların payı 2% -dən çox olmamışdır və əməliyyatların əksəriyyəti spekulyativ əməliyyatlar və hedcinq əməliyyatları ilə uçota alınmışdır. Beləliklə, dünya neft qiymətlərinin dinamikasına, o cümlədən, fiziki neftə maksimal təsir neftin gələcək qiymətləri ilə təmin olundu, nəticədə neft qiymətləri bir barel üçün 50 dollardan 150 dollara qədər artdı.

Eyni zamanda, neft kotirovkalarının artımının OPEK ölkələri tərəfindən neft hasilatının artması fonunda meydana gəldiyini vurğulamalıyıq, yəni qiymətlərin əsas amilləri neftin fyuçers əməliyyatlarına salınması ilə şərtləndirilmişdir. 2008-ci ilin ikinci yarısında OPEK ölkələrinin neft hasilatının azalmasına baxmayaraq, neftin qiyməti 40 dollara düşüb. Belə bir azalma 2007-ci ilin sonunda başlayan global maliyyə böhranı nəticəsində likvidliyin olmaması ilə izah edilə bilər. 2008-2013-cü illərdə dünya iqtisadiyyatının artım sürətinin azalması ABŞ və Qərbi

Avropa ölkələrinin sərt pul siyasəti ilə əlaqələndirilmiş, bununla birlikdə amortizasiya və əmtəə aktivlərinin nominal dəyərinin aşağı düşməsi baş vermiş, o cümlədən bu vəziyyət neftin gələcəyini şübhə altına almışdı [24]. Neft müqavilələrinin bazarı neft qiymətlərinin dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı və Küveyt Avropa bazarına neft verərkən Brent xam neft üçün gələcək müqavilələrin qiymətlərini nəzərə alır. Fiziki neftdə dünya ticarətində başlıca qiymət göstəricilərindən biri hal-hazırda "Platts" agentliyi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş "Dated Brent" indeksidir və az sayda neft və qaz şirkətləri və əmtəə dilerləri arasında təkliflər və əməliyyatlar əsasında, əsasən neft fyuçers kotirovkaları üzərində formalaşır. Neftlə maliyyə əməliyyatlarına olan tələbatın artması yalnız "kağız neft" üçün deyil, həmçinin 2014-cü ilə qədər neftin katirovka artımına səbəb olan fiziki neft üçün yüksək qiymətlərə gətirib çıxardı. Geosiyasi faktorlar dünya neft qiymətlərinin formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Məsələn, 2012-ci ilin birinci rübündə neftin qiymətləri neft istehsal edən bölgələrdəki tədarük risklərinin artması ilə mart ayında bir barrel üçün 125 dollara çatan həddə kəskin artmışdır. İran məsələsinə aid olan cari geosiyasi amillər, Suriyadakı hərbi əməliyyatlar, Qəzzadakı gərgin vəziyyət də dünya neft qiymətlərinin artmasına səbəb oldu. Beləliklə, neft tirajlarını proqnozlaşdırarkən bir çox digər amillər də nəzərə alınmalıdır.

Bu amillərin həcmi və onların təsir dərəcəsi daim dəyişir və onları proqnozlaşdırmaq çətindir. Bununla belə, Enerji Strategiyası İnstitutunun mütəxəssisləri neft qiymətlərinin proqnozlaşdırılması üçün patentləşdirilmiş multifaktor neyron modelini hazırlamışlar. Bu modelin köməyi ilə əldə olunan nəticələr yüksək dərəcədə etibarlı hesab edilir və digər proqnozlaşdırma metodları ilə müqayisə edilə bilməz. 2013-cü ilədək multifaktor neyron model əsasında hazırlanan proqnoz məlumatları göstərir ki, 2014-ci ildə orta aylıq qiymətlər 100 dollardan aşağı düşəcəkdir [21,s.39-40]. İqtisadi böhranın yeni dalğasının yüksək ehtimalı ilə aşağı istiqamətli trend fyuçers bazarında maliyyə resurslarının tükənməsi və ABŞ və Aİ-dən yüksək dünya qiymətlərini dəstəkləmək siyasətinin davamı ilə əlaqələndirilirdi. 2014-cü ildən etibarən, dünya neft bazarının

vəziyyətinə təsir edən bir sıra amillər fundamental amillərin artması istiqamətində dəyişmişdir və buna görə də bazar həm tələbat, həm də təchizat tərəfində çox ciddi risklərə məruz qalmışdır. Məsələn, hazırda Avropa iqtisadiyyatının davamlı tənəzzülünün olma ehtimalı əhəmiyyətli dərəcədə artır. Həmin dövrdə (2014-2015-ci illərdə) nə ölkələr, nə də donor ölkələr böhranı aradan qaldırmaq üçün ümumi bir taktika hazırlamaq üçün effektiv tədbirlər görməyiblər və Avrozone ölkələrinin məhdud maliyyə resursları artmaqdadır. ABŞ-da sıx fiskal konsolidasiya ehtimalının artırılması, Avropa maliyyə və iqtisadi problemlərinin intensivləşdirilməsi dünya iqtisadiyyatının bərpasının azalmasına səbəb olur. Enerji ehtiyatlarının ən böyük istehlakçısı olan Çində iqtisadi artım imkanlarının azaldılması da neft kotirovkalarının müsbət dinamikasına təsir göstərmir. Bütün bu amillər Azərbaycana da valyuta axını baxımından mənbə rolunu oynayan qonşu ölkə Rusiya iqtisadiyyatının sabit inkişafına maliyyə risklərini artırır. Neft qiymətlərinin sürətli azalması ABŞ-da şist neftinin istehsalında yüksək artım və ABŞ-ın neft idxalının azalması ilə də əsaslandırılır. Neft qiymətlərində azalma riski, İraq neftinin tam miqyaslı bazar girişlərinin təmin edilməsi, İrana olan sanksiyaların aradan qaldırılması və OPEK ölkələri tərəfindən yüksək istehsal kvotalarının qorunması səbəbindən sıx təchizat artımı ehtimalı ilə dəstəklənir.

Hazırda OPEK ölkələri və əsasən, Səudiyyə Ərəbistanı, istehsalını artırmaq üçün bütün ehtiyatlarını istifadə etmir. OPEK sahələrində neft hasilatının dəyəri planetin digər bölgələrinə nisbətən daha aşağı səviyyədədir, buna görə də OPEK neft hasilatının səviyyəsini azaldacaq və bu artım istiqamətində müəyyən səbəb kimi çıxış edə bilər. Enerji İnformasiya İdarəsinin məlumatlarına görə, istehsal səviyyəsini gündə 1 barel artırmağı investisiya cəmi 2,8 dollar təşkil edir. Fars körfəzi ölkələrində neft hasilatının belə ucuz dəyəri və dünya neft bazarında payını saxlamaq arzusu neftin qiymətinin barrel qiymətinin 40-60 dollar səviyyəsində qalma ehtimalını artırır. Böhran dövründə “Morgan Stanley” analitiklərinin sözlərinə görə, 2015-ci ilin sonunda neftin qiyməti 40 dollara düşəcəkdə, Britaniya bankları isə neftin qiymətinin düşməsi ehtimalını 30 dollara qədər proqnozlaşdırmışdı. Sberbankın rəhbəri German Qref həmin dövrdə hesab edirdi

ki, neftin qiyməti 25 dollaradək azalacaq, bundan sonra 2016-cı ildən yüksəliş meyli olacaqdır. Səudiyyə Ərəbistanı neft naziri hesab edirdi ki, OPEK-in aparıcı ölkələrinin siyasəti yüksək qiymətləri saxlamaqla deyil, bazarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə yönəldildiyi üçün neft qiymətləri 20 dollaradək azalacaq [38].

Qlobal baxımdan, dünya neft qiymətlərinin azalması iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrində xərclərin azaldılmasına kömək edir və buna görə də bu vəziyyət istehsalçılara və istehlakçılara fayda gətirməlidir. Digər tərəfdən, neft kotirovkalarındakı düşmələr yüksək xərclərə malik neft şirkətlərini bazardan çıxararaq aşağı istehsal xərcləri olan şirkətləri bazarda saxlayacaqdır: Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Fars körfəzinin digər ölkələri buraya aid edilir. Nəticədə yenə neft istehsalı azalacaq və bu da dolayısı ilə qiymətlərin qalxmasını şərtləndirəcəkdir. Dünya neft qiymətlərinin düşməsi Rusiya iqtisadiyyatının uğurlu inkişafı üçün də arzuolunmazdır, belə ki, Rusiyanın müasir inkişaf şəraitində əsas vəzifəsi diversifikasiya əsasında neftdən asılılığı aradan qaldırmaqdır. Ölkəmiz də eyni zamanda beynəlxalq əmək bölgüsündə xammal təchizatçısı rolunu oynamamalıdır, lakin unudulmamalıdır ki, innovativ inkişaf kursu nəzərə alınaraq, qısa müddətdə neft ixracatçısı kimi bütün üstünlükləri itirməmək vacibdir. Bu baxımdan "qara qızıl" istehsalının artımını sabit neft qiymətlərinə zəmanətlə məhdudlaşdırmaqla mümkündür. Bu şərtləri yerinə yetirmək üçün, dünya neft ixracatçıları əməkdaşlığa yönəlmiş hərəkətlərini artırmalıdır.

2.3 Dünya neft bazarında baş verən dəyişikliklərin dünya iqtisadiyyatına təsiri

Neft qiymətləri artıq 3 ildən çox müddətdə davamlı olaraq aşağı qiymətlər nümayiş etdirir, lakin hələ 2016-cı ildə proqnoz edildiyi kimi dünya iqtisadiyyatının "inkişafı üçün impuls" gözlənilmir. Paradoksal olaraq, dünya iqtisadiyyatı üçün aşağı qiymətlərin faydaları, qiymətlərin bir qədər aşağı salınması

və inkişaf etmiş ölkələrin aşağı faiz dərəcələrinin üstünlük şərtlərində daha çox irəliləməsi ehtimal edilə bilərdi. 2014-cü ilin iyun ayından etibarən neft qiymətləri ABŞ dolları ilə təxminən 65 faiz azalıb (təxminən 70 ABŞ dolları), çünki bir çox ölkələrdə iqtisadi artım tədricən yavaşlamışdır. Bu dövrdə dolların məzənnəsinin 20 faiz artımını (nominal effektiv baxımdan) nəzərə alaraq, milli valyutada neft qiymətlərinin aşağı düşməsi 60 dollardan çox olmuşdur.

Bu nəticə bir çox müşahidəçilər üçün təəccüb doğurur, çünki neft qiymətlərinin azalmasının dünya iqtisadiyyatına xalis müsbət təsir göstərəcəyinə inanırdılar, ixracatçıların vəziyyətinin pisləşməsinə ancaq idxalçılara fayda təmin edəcəyini düşünürdülər. Bu fikir idxalatçılar və neft ixracatçıları arasında qənaət xüsusiyyətlərinə dair xüsusi fərziyyəyə əsaslanır: neft idxal edən bölgələrdə istehlakçılar, məsələn, Avropa istehlakçıları Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələrin neft gəlirləri ilə müqayisədə daha çox marjinal meyllərə sahibdirlər. Dünya fond bazarları bu nəzəriyyəni açıq şəkildə qəbul etmir. Neft qiymətləri düşdüyü dövr ərzində fond bazarlarının indeksləri ümumilikdə neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə bağlı olmuşdur. Sadəcə dildə desək, dünya iqtisadiyyatı üçün aşağı neft qiymətləri ümumiyyətlə əlverişli olduğu kimi görünərsə də bu gözlənilən nəticəni vermədi.

Nəticədə, 2015-ci ilin avqust ayından etibarən səhm qiymətləri ilə neft qiymətləri arasında əlaqə müsbət xarakter göstərməmiş, hətta 2014-cü ilin avqustundan etibarən (baxmayaraq ki, bu artımın böyüklüyü görünməmişdir) əvvəlki dövrə nisbətən iki dəfə artmışdır. Neft qiymətlərində kəskin dəyişikliklər adətən əhəmiyyətli qiymət artımlarından sonra dünya artımının yavaşlaması kimi, nəzərə çarpan əks təsirlər yaradır. Neft qiymətləri və artım arasındakı əlaqələr bir neçə faktordan asılıdır, lakin biz mövcud epizodun bir çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda nominal faiz dərəcələri sıfıra yaxud, sıfıra yaxın olduğunda əvvəlki səviyyələrdən fərqli olduğunu göstərməyə çalışacağıq. Neft qiymətlərində dəyişikliklərin təsirini proqnozlaşdırmaq üçün əsas problem dünya qiymətlərinin azalması, dünya tədarükünün artması və ya qlobal tələbatın azalması ilə nəticələnə bilər. Bununla yanaşı, bir müddət eyni dinamikanı gözləmək olar: qiymətlərin azalması dünya artımının yavaşlaması ilə müşayiət olunur, neft qiymətləri aşağı

düşür, lakin ehtimal ki, bu qısamüddətlidir və bir müddət sabit qiymətlər özünü göstərəcəkdir. Faktorlardan biri, şübhəsiz ki, tələbatın azalmasıdır, lakin mövcud məlumatlar tədarükün artımının ən azı vacib olduğunu göstərir. Daha çox ümumilikdə neft tədarükü OPEK üzvlərinin, o cümlədən hazırda İrandan, eləcə də bəzi qeyri-OPEK ölkələrindən olan rekord səviyyələrə görə yüksəkdir. Bununla yanaşı, əvvəlcə ABŞ-ın şist neftinin tədarükü qiymətlərin azalmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsinə baxmayaraq davamlı olmadı. Bəzi əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, qiymətlər azaldıqdan sonra OPEK istehsalı müəyyən dövrlərdə inkişaf etməyə davam etmişdir. Bununla yanaşı, hətta xam neftin ən böyük idxalçısı olan ABŞ üçün ucuz neft gözləniləndən fərqli olaraq onun iqtisadi artımını lazım olan səviyyədə təmin edə bilmədi. İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, son dövrdə neft qiymətlərinin aşağı qiyməti tələbatın azalması ilə, çox cüzi isə təchizatın artması ilə əlaqədardır. Daha sonra bir sirr olaraq qalır: dünya iqtisadiyyatında neft qiymətlərinin azalmasının müsbət təsirləri nədədir? 2016-cı il üçün “Dünya iqtisadi vəziyyəti” dərgisi gözlənilən neftlə müqayisədə idxalatçılar və neft ixracatçıları arasında daxili tələbatın artması müqayisə edilir.

Bununla birlikdə, neft idxalçılarına daxili tələbat proqnozlaşdırılana nisbətən yüksək deyildi, neft qiymətləri isə gözləniləndən daha çox düşmüşdür. Həmçinin neft ixracatçılarına daxili tələbat 2015-ci ildə neft ixracatçılarına olan tələbatla görə çox aşağı idi. Bu gözlənilməz azalma istehlakın azalması və xüsusilə investisiyanın azalması ilə əlaqədardır. Zəngin neft ixrac edən ölkələr öz ehtiyatlarından və ya suveren sərvət fondlarından istifadə edə bilərdi və onların çoxu buna məcbur oldu, lakin həmin ölkələr kəskin olaraq hökumət xərclərini, sosial xərcləri kəsdilər, enerji qiymətlərini qaldırdılar və s. Zərər çəkən ölkələr, əlbəttə, çox az borc potensialına malikdir və həddindən artıq yüksək xarici borclar olduqda böhrana məruz qalırlar. Onların əksəriyyəti cari hesabın artımını kəskin sürətdə azaltmışdılar. Bu ölkələrdə daxili xərclər qeyri-xətti şəkildə kəskin şəkildə azalacaq - bəzən də məzənnənin əhəmiyyətli dərəcədə amortizasiyasının nəticələrindən dolayı idxal olunan malların dəyərini artırır. Dövlət sərmayələri xüsusilə sürətli azalır, ən çox sərmayə malları idxal edilir və bir maliyyə

tənzimləməsi tələb edildikdə, ilk növbədə kapital xərcləri azalır. Əlbəttə ki, bir sıra neft ixrac edən ölkələrdə iqtisadi amillər neft qiymətləri ilə bağlı olmayan amillərlə Suriya, İraq, Liviya və Yəməndə olan daxili münaqişələrdən, Rusiyaya sanksiyalar tətbiq etməklə məhdudlaşır. Əlbəttə, aşağı neft qiymətləri özəl sektorda kəşfiyyat və istehsal əməliyyatlarını daha az sərfəli edir və bu da bu sektorda kapital xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır. “Rystad Energy”-in məlumatına görə, 2014-2015-ci illərdə neft-qaz sektorunda dünya kapitalı xərclərinin azalması təxminən 215 milyard ABŞ dolları təşkil edib – bu isə dünyanın əsas kapitalının təxminən 1,2 faizini (ya da dünya ÜDM-nin 0,3 faizinin altında) təşkil etmişdir. Bəzi neft idxalçıları, xüsusilə Birləşmiş Ştatlar, dünya enerji sektoruna investisiyaların azaldılmasının əhəmiyyətli bir hissəsini əks etdirən böyük zərərlərə məruz qalıblar.

Neft idxal edən ölkələrdəki daxili tələbat istehlaka (məsələn, avro bölgəsində) müsbət təsir göstərir, lakin bu gözlənilmədiyindən əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Eyni zamanda, investisiyaların artımı ABŞ-da enerji investisiyalarının gözlənilməz şəkildə güclü azalması səbəbindən də gözləntiləri reallaşdırmır. Neft idxal edən inkişaf etməkdə olan dünya ölkələri və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün şərait genişlənir. Bu ölkələr, bir qayda olaraq, qabaqcıl iqtisadiyyatlarla müqayisədə daxili qiymətlərlə beynəlxalq yanacaq qiymətlərində dəyişikliklərin daha məhdud bir şəkildə ötürülməsi ilə xarakterizə olunur; bəziləri yanacaq subsidiyalarını azaldır. Əlbəttə ki, dövlət maliyyələşməsinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması nəticədə vergilərin azaldılmasına və ya daha yüksək xərclərə gətirib çıxarmalıdır, lakin bu proses vaxt tələb edir. Ümumiyyətlə, neft idxal edən ölkələrdəki daxili tələbatın artması əsasən digər malların ixracatçıları olan ölkələrdə çətin makroiqtisadi şəraitə baxmayaraq gözləntilərə cavab verdi. Əvvəlki qiymət dövründən fərqli olaraq, neft qiymətlərinin azalması bu dəfə yavaş bir iqtisadi artım dövrü ilə üst-üstə düşür - əsas mərkəzi banklar iqtisadi artımı dəstəkləmək və deflyasiya təzyiqlərinə qarşı yönəltmək üçün direktiv faiz dərəcələrini demək olar ki aşağı sala bilmədilər.

1970-ci illər və 1980-ci illərdə Maykl Bruno və Cefry Saks tərəfindən hazırlanmış çox sayda iqtisadi nəşrdə neftin tədarükünün səbəb olduğu qiymət

artımının staqflyasiyaya (artan inflyasiya və yavaşlayan böyümə) gətirib çıxardığını göstərmişdir. Staqflyasiya istehsalçıların istehsal xərclərini artırması ilə birbaşa nəticələnir ki, bu da istehsalın kəsilməsinə, işçilərin işdən çıxarılmasına və artan xərclərin ödənilməsi üçün qiymətlərin qaldırılmasına səbəb olur. 30 il bundan əvvəllə müqayisədə neftin daha az əhəmiyyətli bir istehsal qaynağı olmasına baxmayaraq neftin qiymətinin düşməsi ilə əks meyillər meydana gəlmədi: istehsal xərclərinin azalması, əlavə işçi qüvvəsinin alınması və inflyasiyanın azaldılması. Lakin, mərkəzi banklar faiz dərəcələrini aşağı sala bilmədikdə problem yaranır.

Direktiv faiz dərəcələrinin düşməməsi səbəbindən, istehsal xərclərinin azalması səbəbindən inflyasiyanın azalması tələbin məhdudlaşdırılması, istehsalın artması və məşğulluğun artmasına səbəb olur. Bir çox ölkələrdə bənzər iqtisadi proseslər baş verməkdədir: aşağı neft qiymətləri inflyasiya gözləntilərinə təsirini göstərməkdədir. Bu, ABŞ-da neftin fyuçers müqavilələrinin qiymətləri ilə uzunmüddətli inflyasiya gözləntilərinin bazar göstəricisi arasında birbaşa əlaqədə də özünü göstərir. Mərkəzi banklar deflyasiya təzyiqlərinin qarşısını aldıqda, inflyasiyanın bir qədər artmasına cavab olaraq faizləri aktiv şəkildə artırmaq mümkün olmayacaqdır. Neft qiymətlərinin yüksək olması nəticəsində, əksinə, real faiz dərəcələrinin aşağı olması səbəbindən bu iqtisadi artıma kömək edə bilər. Əlbəttə ki, mərkəzi banklar, mövcud olan aşağı neft qiymətlərindən daha çox fayda əldə edə biləcəyi və bununla yanaşı, direktiv faiz dərəcələrini artırması səhv düşünmək olardı. Sadəcə olaraq, idxalçı ölkədə makroiqtisadi şərait mərkəzi bankın faiz dərəcəsinin aşağı səviyyədə olduğunu sübut edəndə neft qiymətlərinin azalması real faiz dərəcəsinin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər, bu da gəlirlərin müsbət təsirinə zidd olacaqdır. Neft qiymətlərinin iqtisadiyyata təsirinə gəldikdə iqtisadçılar müxtəlif yanaşma nümayiş etdirirlər. Bir tərəfdən enerji daşıyıcılarının yüksək qiyməti istehsalın və nəqliyyatın tariflərini artırır. İstehsalı yavaşladan dəyərin artması ilə müəssisələrin gəlirləri azalır və fond bazarında azalma baş verir. İstehlakçı baxımından benzin qiymətlərində artım alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, başlıca zərurət olmayan mallara xərclənmələri azaldacaq və bu

şirkətlərin satışlarına mənfi təsir göstərəcəkdir. Bu da iqtisadi artım və səhm qiymətlərinə mənfi təsir göstərir. Bu fikrə qarşı əks argument qiymətlərin artımından irəli gəlir. İqtisadi böyümənin əsas səbəbi yüksək tələbatdır. Güclü iqtisadiyyat enerji tələbini artırır ki, bu da enerji daşıyıcılarının dolayısı ilə qiymətini artırır.

İqtisadiyyata düşən neft qiymətlərinin təsirinə gəldikdə bütün bunlar, məsələn, Avropa, Çin, Hindistan, Yaponiya kimi neft idxalçıları üçün yaxşı tendensiya deməkdir və OPEK, Latın Amerikası və Rusiya kimi ixracatçılar üçün pis göstəricidir. Neft idxalçıları qiymətlərin düşməsindən faydalanır, çünki neft idxalının xərcləri azalır. Neft ixracı üçün öz növbəsində neft qiymətlərinin düşməsi əks təsir göstərir: ixracatın xərclərini azaldır və aktiv ticarət saldosunun azalmasına gətirib çıxarır. Neft qiymətlərindəki azalma istehlakçıların yaşayış xərclərini də azaldır və daha bahalı alış-verişə xərclənə biləcək pulları qənaət etməyə kömək edir. Çox hallarda bu, nəqliyyat xərclərinin azaldılmasını nəzərdə tutur, bu da yaşayış qiymətinin aşağı olması və inflyasiya səviyyəsinin aşağı olmasına gətirib çıxardır. Təbii ki, neft qiymətlərinin azalması digər mal və xidmətlərə xərclərin artmasına, habelə ÜDM-in real artımına səbəb ola bilər.

Buna baxmayaraq, aşağı neft qiymətləri deflyasiya və istehlakçı güvənliyinin azalmasına səbəb ola bilər və xərcləmə əvəzinə pul qənaət etməyi üstün tutmağa gətirib çıxarda bilər. Bu vəziyyətdə, xərclərin artması əvəzinə qiymətlərin azalması inflyasiya səviyyəsinin azalmasına və deflyasiyanın başlanmasına gətirib çıxarır ki, bu vəziyyətdən də çıxmaq son dərəcə çətin ola bilər. Neft qiymətlərinin aşağı düşməsinin digər bir mənfi cəhəti budur ki, bu alternativ, "yaşıl" enerji növlərinə, məsələn, elektrikli nəqliyyat vasitələrinə sərmayə azalır, çünki tələbat yoxdur. Neft qiymətlərindəki azalma avtomobillərdən istifadənin azalması siyasətini dayandıra bilər və nəqliyyatda tıxacın çoxalmasına və yanacaq istifadəsinin ətraf mühitə mənfi təsirinə səbəb ola bilər.

Dünya neft qiymətləri dünya iqtisadiyyatına və ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Enerji qiymətlərinin artması iqtisadiyyatın vəziyyətinə və həm ixrac edən ölkələrə, həm də neft idxalçısı olan ölkələrin ödəniş balansına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Xüsusilə, bir tərəfdən qiymət artımı ABŞ-da ödəniş balansında böyük cari kəsir artımına gətirib çıxardı. Digər tərəfdən, bu hesabın profisiti bəzi inkişaf etmiş iqtisadiyyatların, həmçinin neft ixrac edən olmayan (xüsusilə də Asiya) inkişaf etməkdə olan ölkələrin ödəniş balansını azaldı və ən çox ödəniş balansında nəzərəcarpacaq artım yanacaq ixrac edən ölkələrdə müşahidə edilir.

Qeyd edək ki, əvvəllər neft ixrac edən ölkələr və idxalçı ölkələrin ödəmə balansının cari hesabı neft qiymətlərinə nisbətən dinamik idi, çünki enerji qiymətlərinin artması daha yüksək faiz dərəcələrinə, iqtisadi artımın daha yavaş artmasına və daxili tələbatın artmasına gətirib çıxarırdı. Dünya neft bazarında vəziyyət neft şokunun 1970-ci illərdən daha uzun olacağını göstərir. Bu, müasir şəraitdə müxtəlif ölkələrin ödəniş balansının cari hesabının qiymət şokuna əvvəlki halına görə daha yavaş şəkildə uyğunlaşacağını göstərir. Bu, qlobal iqtisadiyyatda əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər, eləcə də ölkələr tərəfindən həyata keçirilən pul və iqtisadi siyasətə düzəlişlər edilə bilər.

Ümumiyyətlə, enerji ehtiyatlarına tələbatın artması və dünya neft qiymətlərinin artması neft ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatının xarici sektorunun vəziyyətinə müsbət təsir göstərmişdir və müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Rusiyada, onun təzahürləri daha aydındır. Belə ki, dünya neft qiymətlərinin artımının ilk və aydın nəticəsi neft ixracının yüksək artım templəri idi və müvafiq olaraq əsas enerji tədarükçüləri demək olar ki, bütün ölkələrdə əsas əmtəə ixracatçısı oldu. Neft ixrac edən ölkələr qrupu üçün iki ildən çoxdur ki, neft ixracı iki dəfədən çox artıb və təxminən 800 milyard dollar təşkil edib. Bundan əlavə, bu amillər idxalın artmasına gətirib çıxardı.

2002-ci ildən etibarən neft ixrac edən ölkələr ilk neft şoku ilə müqayisədə əlavə gəlirlərindən daha az payı xərcləməyə başlamışdır. Bu, son illərdə ÜDM-in

payı kimi qiymətləndirilən idxalın olduqca sabit qaldığına görə təsdiq olunur. Mütləq olaraq idxalın artımı əlavə gəlirlərin yarısından az idi (1970-ci illərin əvvəllərində bu rəqəm dördə üç hissə idi). Formal statistik təhlil bu nəticələri təsdiqləyir və bu göstəricilər müxtəlif ölkələr üzrə dəyişir (xərclərin payı BƏƏ-də nisbətən aşağı və İranda çox yüksək idi). Dövlət sektorunda xərclərin artmasına nisbətən gəlirin daha sürətli artması müşahidə edilmişdir. Belə ki, neft ixracının xüsusilə əhəmiyyətli olduğu səkkiz təhlil edilmiş ölkə üzrə 1999-2005 illəri arasında mal ixracının ən yüksək artım tempi Qazaxıstan və Liviyada (orta hesabla illik 27%), Səudiyyə Ərəbistanda (26%), Norveçdə (15%), digər ölkələrdə - 20-24% (Rusiyada - 20%) və 2000-2005-ci illərdə malların idxalı isə- Qazaxıstanda (il ərzində orta hesabla 21%) və Rusiyada (20%), ən aşağı Norveç və Nigeriyada (müvafiq olaraq, 7 və 6%) təşkil etmişdir.

III FƏSİL Dünya neft bazarında baş verən dəyişikliklər fonunda Azərbaycanın neft strategiyası

3.1 Azərbaycanın neft strategiyası: onun məqsədi və formalaşması amilləri

Azərbaycanın yeni neft strategiyası milli təhlükəsizlik mənafeələrinin təmin olunması baxımından beynəlxalq arenada ölkənin mövqelərinin möhkəmləndirilməsində, bütün həyati sahələrdə sürətlə inkişaf edən bir ölkəyə çevirməkdə müstəsna rol oynamışdır. İctimai və iqtisadi artım üçün əsl zəmin yaratmış, transmilli enerji və kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsini təmin edən "Əsrin müqaviləsi" nin imzalanması ilə qoyulan bu uğurlu strategiya, ən böyük uğur səhifələrindən biridir. Vaxt keçdikcə bu addım universal miqyaslı müdrik siyasət nəticəsində həyata keçmişdir.

Azərbaycanda 1991-ci ildə müstəqillik bərpa edildikdən sonra, Xəzərin zəngin neft və qaz ehtiyatlarının səmərəli inkişafı probleminə maraq artıb. Bu məqsədlə 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda Azərbaycan, Çıraq və Günəşli yataqlarının Xəzərin Azərbaycan hissəsində birgə işlənməsi və istismarı ilə bağlı saziş imzalanmışdır. "Əsrin müqaviləsi" adlanan müqavilə 30 il ərzində 510 milyon ton (4 milyard barel) və 55 milyard kubmetr qazın ilkin istismarı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda ümumilikdə 71 neft və qaz yatağı tapılmış, onlardan 54-i istismar olunmuşdur (o cümlədən torpaqdan 36, dənizdə 18). 9 yataq açılış mərhələsindədir. Azərbaycanda ilk neft hasilatı başlandıqdan bəri, 1,5 milyard ton neft (kondensat ilə) və 480 milyard kubmetrdən çox təbii qaz hasil edilib [9]. Geoloqların hesablamalarına görə, təkcə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft ehtiyatları 4 milyard ton, təbii qaz ehtiyatları isə 800 milyard kubmetr təşkil edir [31].

Cədvəl 3.1 Azərbaycanca neft və qaz hasilatı [57]

İllər	Neft hasilatı (qaz kondensat daxil olmaqla)	o cümlədən:	
		quruda	dənizdə
1994	9 563	1 785	7 778
1995	9 161	1 624	7 537
1996	9 100	1 575	7 525
1997	9 071	1 563	7 509
1998	11 424	1 578	9 846
1999	13 807	1 526	12 282
2000	14 017	1 511	12 506
2001	14 909	1 596	13 313
2002	15 334	1 561	13 773
2003	15 381	1 630	13 751
2004	15 549	1 707	13 842
2005	22 214	1 755	20 459
2006	32 268	1 782	30 486
əmtəlik	32 186	...	...
2007	42 598	1 767	40 831
əmtəlik	42 523	1 723	40 800
2008	44 514	1 799	42 715
əmtəlik	44 395	1 746	42 649
2009	50 416	1 781	48 635
əmtəlik	50 364	...	...
2010	50 838	1 715	49 123
əmtəlik	50 692	...	...
2011	45 626	1 768	43 858
əmtəlik	45 375	1 746	43 628
2012	43 375	1 724	41 651
əmtəlik	42 982	1 701	41 281
2013	43 457	1 712	41 745
əmtəlik	43 163	1 695	41 468
2014	42 076	1 708	40 368
əmtəlik	41 952	1 679	40 273
2015	41628	1598	40030
əmtəlik	41570	1576	39994
2016	41050	1526	39524
əmtəlik	40999	1508	34491

Ümumilli liderimiz H.Əliyev 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakı şəhərində imzalanmış müqaviləni bütün dünyada iqtisadi və siyasi faktorların birləşdirdiyi bir nömrəli hadisəyə çevirə bilmişdir. Bir neçə ildən sonra bu müqavilənin yalnız iqtisadi cəhətdən uğurları deyil, onun həyata keçirilməsi ilə Azərbaycanın dünyada perspektivli imkanlarının ortaya qoyması ictimaiyyət üçün aydın oldu.

Bu tarixi hadisə barədə şərh edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev qeyd etmişdir ki, "bugünkü dünyada neft yalnız bir məqsəd deyil, həm də iqtisadi və siyasi xarakterli global problemlərin həll yollarından biridir" [6, s. 181]. Bu, Azərbaycanı tam müstəqil bir ölkə halına gətirən bir vasitə idi. H.Əliyev "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanma mərasimində vurğulamışdır ki, "bu müqaviləni imzalamaqla biz bütün dünyaya bir daha Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərpasını və xalqımızın sahibi olduğu milli zənginliyimizi nümayiş etdirmişik [7, s.24].

Müqavilənin imzalanması ilə o zaman çox gərgin bir proses mövcud idi və bu müqavilənin imzalanmasından sonra hadisələr daha da gərginliyə doğru inkişaf etmiş, düşmən qüvvələrinin dövlətçiliyimizə qarşı yönəldilmiş intriqaları yeni səviyyəyə çatmışdır. Ancaq həmin müddət ərzində balanslı bir siyasət sayəsində həm daxili, həm də xaricdəki bu cür qüvvələrin mənfi istəklərinin qarşısı alındı və ölkəmizin maraqları bütün dünya tərəfindən uzun bir tarixi dövrdə qəbul edildi.

Məlumdur ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Xəzər regionunda strateji və iqtisadi maraqların təmin edilməsi sahəsində, eləcə də təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi sahəsində ciddi problemlərlə üzləşib. Məhz ölkə daxilində siyasi sabitliyin qurulmasından sonra yeni neft strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün əsas yaratmaq mümkün olmuşdur.

Ölkə rəhbərliyi, ölkəmizin təbii sərvətlərindən istifadə etməklə güclü bir dövlət qurmağı son dərəcə vacib hesab edərək, yeni bir neft strategiyası və onun uğurla həyata keçirilməsi üçün səylərini ortaya qoymuşdur. Bu səbəbdən Azərbaycanın zəngin neft və qaz yataqlarının inkişaf etdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü və bu təbii ehtiyatların Qərbi bazarlarına çatdırılması üçün maliyyə resurslarından asılı olması, nəticədə Qərbi şirkətləri ilə əməkdaşlıq xətti milli

maraqlar üçün əsas götürülmüşdür [12, s.56]. Sonrakı hadisələr sübut etdiki Azərbaycanın yeni neft strategiyasının ölkə iqtisadiyyatın dinamik inkişafına hesablanmış məqsədli bir addım idi.

1990-cı illərdə təkcə neft sektoru deyil, həm də Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf perspektivləri səviyyəsində kəskin azalma təhlükəsi yaranmışdı. Neft sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, ölkəni canlandırmaq üçün yeganə yol bu sektora xarici kapitalın cəlb edilməsidir. Burada müəyyən maneələr var idi. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması həssas silahlı rejim şəraitində, dövlət idarəetmə mexanizmləri tam formalaşmadığında və bəzi qonşu ölkələrlə münasibətlərdə ciddi siyasi və psixoloji gərginlik və Xəzərin hüquqi statusuna dair mübahisələr olduğu bir vaxtda çoxları üçün bir mif idi. Eyni zamanda, ölkə rəhbərliyi Qərb şirkətlərinin Xəzər dənizinə aid layihənin yalnız iqtisadi cəhətdən deyil, həm də siyasi və strateji baxımdan həyata keçirilməsində iştirakını düşünürdü.

Bu danışıqların Azərbaycana təzyiqin artması fonunda davam etdirilməsi ölkənin rəhbərliyindən ciddi siyasi iradə və dözümlə malik olmağı tələb edirdi. H.Əliyev bu müqavilənin perspektivləri ilə Qərbin aparıcı şirkətlərini razı sala bildi. Nəhayət, 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda 11 transmilli korporasiyanın iştirakı ilə "Əsrin müqaviləsi" adı altında müasir tarixə daxil olan neft müqaviləsinin imzalanması mərasimi keçirildi.

Ümumilli lider H.Əliyev o zamanın gərgin sosial-iqtisadi şəraitində böyük siyasi iradə nümayiş etdirdi və Azərbaycanın yeni neft strategiyasını ortaya qoydu. 1994-cü ildən Azərbaycan dövləti yeni neft strategiyasını tətbiq etməyə başlayır. Bu strategiyanın mahiyyəti və prinsipləri ölkənin təbii sərvətlərinin, o cümlədən neft və qaz yataqlarının Azərbaycan xalqının rifahı üçün səmərəli istifadəsidir [15]. Daha sonra ARDNŞ vitse-prezidenti İ.Əliyev uzun müddət keçirilən bu danışıqları uğurla başa vurdu. Bütün bu çətinliklər aradan qaldırılıb, neft müqavilələrində ən yüksək səviyyədə ölkənin milli maraqları müdafiə olundu. "Danışıqlar zamanı bəzən böhranlı anlar var idi və Azərbaycan tərəfi danışıqların dayandırılmasına çox yaxın idi, bu şərait isə ölkəmizin milli maraqları üçün qəbul edilməzdir və onlarla razılaşa bilməzdik. Xarici şirkətlərə dediyimiz kimi: Siz şirkətlərin maraqlarını

müdafiə edirsiniz, biz isə ölkəmizin və Azərbaycan xalqının maraqlarını müdafiə edirik. Əgər siz səhv edərsinizsə bu yalnız şirkətin bir layihəsinə təsir edəcək, amma biz səhv edəriksə, bu səhv bütün Azərbaycan xalqının mənafelərinə zərər verəcəkdir ". [8, s.124]. Bu sözlərdən də göründüyü kimi yeni neft strategiyası Azərbaycan xalqı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyini təmin edən "Əsrin müqaviləsi" azad iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi və dünya iqtisadiyyatına dinamik integrasiyanı, yeni iş yerlərinin açılmasını və respublikaya investisiya axınlarının sürətləndirilməsini təmin etmişdir. Bu razılaşma dünyanın ən böyük enerji layihəsinin həyata keçirilməsini təmin etməklə yanaşı, ölkəmizin ciddi elmi prinsiplərə əsasən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının təməlini qoymuş, sabit daxili sabitliyin təmin edilməsi, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün real əsas yaratmış, ölkəmizin beynəlxalq arenada iqtisadi maraqları təmin edilmişdir. Bölgədə digər global enerji və kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi baxımından böyük addımlar atılmışdır. Bu proses eyni vaxtda Azərbaycanın Qərbi ölkələri ilə əlaqələrinə yeni strateji düzəm verdi. Müstəqil respublikamız Cənubi Qafqazda sülh, sabitlik, iqtisadi tərəqqi və inkişafın təminatçısı oldu. Hal-hazırda xarici şirkətlərlə imzalanmış 27 neft və qaz müqaviləsi iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişafı, sosial və sənaye infrastrukturunun inkişafı üçün əsas yaratmışdır.

"Əsrin müqaviləsi" nin imzalanmasından sonra danışıqlarda mübahisəli və uzun müzakirə olunan mövzulardan biri də, milyonlarla ton xam neftin bazarlara çatdırılmasını nəzərdə tutan boru kəmərlərini qurmaq və idarə etməsi məsələsi olmuşdur. Bu məsələdə ilk günlərdən indiyə qədər müxtəlif fikirlər və təkliflər irəli sürülüb. Ümumilli liderin möhkəm və həlledici mövqeyi, habelə İ.Əliyevin danışıqlarında nümayiş etdirdiyi diplomatik bacarıqları Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında "Azərbaycan neftinin daşınması haqqında" hökumətlərarası sazişin imzalanmasını təmin etdi. Bununla da Bakı-Novorossiysk marşrutu boyunca Azərbaycan neftinin nəqli artıq 1997-ci ilin oktyabrında başladı.

Geostrateji amillərlə bağlı ixrac boru kəmərləri üçün çoxsaylı variantların mövcudluğuna ehtiyac alternativ layihələr üzrə intensiv iş tələb edirdi. 1997-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna hökumətləri arasında Azərbaycan neftinin Bakı-Tiflis-Supsa marşrutu boyunca Qara dənizə daşınması ilə bağlı saziş imzalanmışdır. 1997-ci il aprelin 17-də müstəqil Azərbaycan tarixində daha bir əhəmiyyətli hadisə baş verdi: 850 kilometr uzunluğunda, ildə 5 milyon ton ötürmə qabiliyyəti olan Bakı-Supsa neft boru kəməri və ixrac terminalı istifadəyə verildi.

Lakin eyni zamanda, bu boru kəmərləri Azərbaycanın geniş neft ehtiyatlarının çatdırılmasını tam təmin edə bilmədi. "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində neft yataqlarının inkişafı qısa müddətdə əsas ixrac boru kəmərinin inşası məsələsini ortaya qoydu. H.Əliyev ötən əsrin 90-cı illərin ortalarında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri ideyasını ilk dəfə irəli sürdü. Bu boru kəmərinin az sayda tərəfdarı var idi və bir çox investorlar bu layihəni dəstəkləmirdilər. Buna baxmayaraq, H.Əliyev "Əsrin müqaviləsi" nin imzalanmasında iştirak edən şirkətlərin və onların təmsil etdiyi ölkələrin bu boru kəmərinin əvəzedilməzliyi ilə razılaşmasına nail oldu. Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru xəttinin nisbətən yüksək xərc tələb etməsinə baxmayaraq, layihə iqtisadi baxımdan, strateji və siyasi baxımdan optimist olmuşdur.

29 oktyabr 1998-ci ildə H. Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri BTC-nin tikintisinə dair müqavilə imzaladılar. 1998-ci il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul sammitində Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə ərazisindən xam neftin nəqli ilə bağlı razılıq əldə edildi. ABŞ-ın və Qazaxıstanın dövlət başçıları bu razılığa imza ataraq bəzi hüquqi və siyasi öhdəliklər götürmüşlər. BTC-nin həyata keçirilməsi "Əsrin müqaviləsi" nin imzalanmasından sonra ikinci tarixi əhəmiyyətli hadisə idi. 18 sentyabr 2002-ci ildə Səngəçal terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə əsas ixrac boru kəmərinin təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir. Bu mərasim ölkə rəhbərliyinin uğurlu neft strategiyasının praktiki nəticəsidir [9, s.365].

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin inşası vaxtında başlamasa idi Azərbaycan və "Əsrin müqaviləsi" nin digər iştirakçıları ümitsiz bir vəziyyətdə olacaq idi. Mövcud Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft kəmərlərinin ötürmə qabiliyyəti ildə 10 milyon tondan artıq deyil. Bu baxımdan, BTC Azərbaycandakı neftin dünya bazarlarına çıxarılmasında əvəzsiz rol oynayır. Bütün bunlarla yanaşı, Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru kəmərinin istismara verilməsi də Xəzərdə zəngin ehtiyatları olan Qazaxıstan neftinin nəqli baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. 28 may 2006-cı ildə "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində daha ciddi bir uğur əldə edilmişdir: neft strategiyasının həyata keçirilməsində yeni mərhələ Bakı-Tiflis-Ceyhan boru kəməri ilə xam neftin tədarüku başlayıb və ilk neft H. Əliyev adına Ceyhan terminalına çatmışdır. Bu hadisə Azərbaycanın milli iqtisadi və strateji maraqlarını tam şəkildə müdafiə etmək üçün müstəqil dövlət kimi təbii sərvətlərə malik olmağını bir daha təsdiq etdi. Əlbəttə ki, bütün ehtiyatların, o cümlədən neftin, xalqın və dövlətin maraqları naminə səmərəli istifadəsi uzunmüddətli hədəflərin həyata keçirilməsinə yönəlmiş praktik bir siyasət aparmaq zərurətini yaradır. Əks halda, neft, dövlətlərə xoşbəxtlik deyil, arzuolunmaz, mürəkkəb problemlər gətirə bilər. Ölkənin müasir neft strategiyasının uğurları istehsalın şəffaflığını təmin etmək üçün hökumətin xüsusi proqramlarında neft gəlirlərindən düzgün istifadə olunmasında əks olunur. Burada əsas xətt sosial problemlərə diqqət yetirilməsinin təzahürüdür.

Prezident tərəfindən imzalanmış bir sıra fərmanlar milli iqtisadiyyatın sistemli inkişafı üçün neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsinə xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycanda yüzlərlə iş yerinin açılması neft strategiyası çərçivəsində uğurlu sosial siyasətin təzahürüdür. Bakı -Tbilisi-Ceyhan neft boru xəttinin Azərbaycanın müstəqilliyini gücləndirməkdə şübhə doğurmur və çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanı dünya ictimaiyyətinə sürətlə inteqrasiya edir, Azərbaycanın dünyadakı mövqeləri, ölkədə sabitlik və sosial rifah güclənir.

3.2 Azərbaycanın neft strategiyası və iqtisadi islahatlar

1993-cü il iyunun 15-də Ümumilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması ilə bütün sahələrdə, o cümlədən ölkənin iqtisadi həyatında islahatlar üçün təməl qoyuldu. Azərbaycan dövlətini və ölkənin iqtisadiyyatını qaçılmaz fəlakətdən, xaosdan xilas edən Heydər Əliyev ölkənin iqtisadi bərpaı üçün təcili tədbirlər görməyə başladı. Qısa bir müddət ərzində ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması üçün qanunvericilik bazası yaradılmış, dövlət proqramları qəbul edilmiş, institusional islahatlar aparılmış və mülkiyyət münasibətlərinin radikal dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi üçün müvafiq addımlar atılmışdır.

1993-2003-cü illərdə qəbul edilmiş 1715 qanun və normativ aktların əksəriyyəti dərin islahatlara yardım etmək üçün ümumilli lider Heydər Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü əsasında parlamentə təqdim olundu. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə 70-dən çox qanun qəbul olundu, 100-dən çox fərman və sərəncamlar imzalandı və iqtisadi sektorların tənzimlənməsi üçün 30-a qədər dövlət proqramı təsdiq edildi.

Ümumilli liderin dərin iqtisadi islahatlar strategiyasında ölkənin iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafı üçün neft amilinin səmərəli istifadəsi xüsusi yer tuturdu. Neftin dünya bazarına çıxarılması istiqamətində həyata keçirdiyi layihələr Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti idi. Yaxşı düşünülmüş iqtisadi siyasət sayəsində makroiqtisadi sabitlik əldə olundu, davamlı iqtisadi artımın təməli qoyuldu və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində ciddi nəticələr əldə edildi, beləliklə neft strategiyası ölkəmizdə sonrakı iqtisadi və sosial islahatların təməlini qoydu. Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş sosial-iqtisadi siyasətin vacib istiqamətlərindən biri infrastrukturun inkişafı idi və müasir Azərbaycanın yaradıcısı bu sahədə çox vacib iş gördü. Bu baxımdan ölkənin ərazisində beynəlxalq, tranzit dəhlizlərin və yolların inkişafı, şəhər və rayonlararası yol və nəqliyyat infrastrukturunu, həmçinin milli avtomobil nəqliyyatı sisteminin global kommunikasiya sahəsinə sürətli integrasiyası Ulu öndərin rəhbərliyi ilə aparılan nəqliyyatın inkişaf siyasətinin əsasını qoydu. Bu məqsədlə, TRACECA, "Şimal-

Cənub" nəqliyyat dəhlizi kimi maliyyə tutumlu layihələrin icrasına başlandı. Nəticədə, Azərbaycan Xəzər regionunda multimodal nəqliyyat mərkəzinə çevrilmişdir.

1995-ci ildən etibarən iqtisadiyyatın formalaşmasına, bazar münasibətlərinin inkişafına, aqrar islahatlara, dövlət və kollektiv təsərrüfat torpaqlarının paylanmasına, qiymətlərin liberallaşdırılmasına və digər tədbirlərə əsaslanan milli liderin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə kənd təsərrüfatı sektorunda ciddi struktur dəyişiklikləri aparılmış, yeni sahələr yaradılmış, məzmunca yeni bazaar münasibətləri formalaşmışdır. Torpaq islahatının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi kənd təsərrüfatını 1990-cı illərin əvvəllərindəki böhrandan qurtardı, gələcək inkişafın təməlini qoydu. Özəlləşdirilən torpaqların səmərəli idarə olunmasını təmin etmək üçün, ümummilli liderin təşəbbüsü ilə sahibkarlığın inkişafı üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların köhnə vergi borcları silinmiş, onlara uzunmüddətli vergi güzəştləri verilmiş və bu proses hələ də davam etməkdədir. Bu gün kənd təsərrüfatı istehsalında məşğul olan hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər torpaq vergisi istisna olmaqla bütün vergi ödəmələrindən azaddırlar. Ümumilli lider tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və onun rəhbərliyi ilə uğurla icra edilən sahibkarlığın inkişaf strategiyası özəl sektorun inkişafına, dövlət tənzimlənməsinin liberallaşdırılmasına, dövlət və sahibkarlar arasında əlaqələrin qurulmasına yönəldilmiş tədbirlərin sistematik xarakteri ilə xarakterizə olunur. Qəbul edilmiş dövlət proqramları bu sahənin inkişafında xüsusi rol oynamış, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi üçün qanunvericilik bazası yaradılmış, bu sahədə dövlət proqramları təsdiq edilmişdir.

24 iyun 1996-cı il tarixində Prezident sarayında respublikada aqrar islahatların vəziyyəti və torpaq islahatı haqqında qanun layihəsinin müzakirəsi ilə bağlı keçirilən görüşdə, Ümumilli lider söyləmişdir: "Prezident kimi mən artıq Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət siyasətini müəyyənləşdirmişəm, islahatlar yolu ilə, istehsalın inkişafı, əmlakın özəlləşdirilməsi, özəl sektorun inkişafı, bazar

iqtisadiyyatının təşviqi, insanları təmin etmək, müstəqillik, sahibkarlıq, təşəbbüs üçün şərait yaratmaq dövlət siyasətimizin əsas prinsipləridir."

1995-2003-cü illərdə sosial-iqtisadi göstəricilərə nəzər salsaq, həyata keçirilən iqtisadi islahatların müsbət nəticələrini görürük. 1995-2003-cü illərdə ümumi daxili məhsul 90,1 faiz, dövlət büdcəsinin gəlirləri 3,9 dəfə, ölkənin valyuta ehtiyatları 85 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 22,4 faiz, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 52,8 faiz, xarici ticarət dövriyyəsi 4 dəfə, iqtisadiyyatda işləyənlərin orta əmək haqqı 6,2 dəfə, inflyasiyanın səviyyəsi isə 2-3 faiz azalmışdır [58]. Bu dövrdə bütün maliyyə mənbələri hesabına iqtisadiyyata qoyulan investisiyalar 20 milyard ABŞ dolları məbləğində təmin edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi fəaliyyətinin başlanğıcından etibarən Heydər Əliyev vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını əsas məqsəd olaraq qarşıya qoydu. Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin məharətli idarəetmə qabiliyyətləri sayəsində əldə etdiyi uğur gələcək illərdə ölkənin iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişafı üçün möhkəm təməl qoydu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ulu öndər Heydər Əliyevin davamlı inkişafı, çevik, həlledici və uzaqgörən iqtisadi siyasəti nəticəsində nailiyyətlərini davam etdirmiş, ölkəmizdə keçid dövrü müvəffəqiyyətlə başa çatmışdır, liberal bazar iqtisadiyyatına keçid baş vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə, 2003-cü ildən etibarən dərin iqtisadi islahatlar davam etdirilir, Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyanın ən dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatlarından birinə çevrilib. Qısa müddətdə Azərbaycan yüksək orta gəlirli bir ölkə halına gəldi, sosial və iqtisadi infrastruktur tamamilə yeniləndi, qlobal rəqabət qabiliyyəti baxımından dünyada 37-ci yeri tutdu. Bu illərdə ölkənin iqtisadiyyatı 6 dəfə artmış, adambaşına düşən milli gəlir 5 dəfədən çox artmışdır.

Cədvəl 3.2 İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ÜDM (manatla/faizlə artım) [57]

Manatla

	2012	2013	2014	2015	2016	2017*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	54 743,7	58 182,0	59 014,1	54 380,0	60 425,2	70 135,1
o cümlədən:						
neft-qaz sektoru	24 487,3	23 778,1	21 405,2	15 382,2	19 552,6	25 000,8
qeyri-neft sektoru	26 864,4	30 525,9	33 195,9	34 138,8	35 951,1	40 012,3
məhsula və idxala xalis vergilər	3 392,0	3 878,0	4 413,0	4 859,0	4 921,5	5 122,0

Faizlə artım

	2013	2014	2015	2016	2017*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	105,8	102,8	101,1	96,9	100,1
o cümlədən:					
neft-qaz sektoru	100,9	97,1	100,6	100,1	94,7
qeyri-neft sektoru	109,9	107,0	101,1	95,6	102,7
məhsula və idxala xalis vergilər	108,5	104,9	103,7	95,6	102,4

Ölkədə qiymət sabitliyi təmin edilmiş, xarici valyuta mənfəətinin əhəmiyyətli artması ilə böyük strateji valyuta ehtiyatları yaradıldı, milli valyuta məzənnəsinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti saxlandı və uzun müddət həddindən artıq güclənməsinin qarşısı alındı. Adambaşına düşən xarici investisiyaların həcminə görə MDB və Şərqi Avropanın aparıcı ölkələrindən biri olan Azərbaycan, xaricə investisiya edən bir ölkəyə çevrildi.

Cədvəl 3.3 –dən aydın olur ki, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların həcmi 2012-ci illə müqayisədə təxminən 2 mlrd. Manat artmışdır. Bu dövr ərzində xarici investisiyaların həcmi isə 2 dəfə artmışdır.

Cədvəl 3.3 İqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyalar [57].

	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları					
mlyn.manat	20251,1	21448,2	21890,6	20057,4	22868,5
mlyn.dollar	25777,8	27340,0	27907,5	19547,2	14329,5
Xarici investisiyalar:					
mlyn.manat	8102,7	8269,3	9175,7	10998,9	16216,1
mlyn.dollar	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1	10161,1
Daxili investisiyalar:					
mlyn.manat	12148,4	13178,9	12715,0	9058,5	6652,4
mlyn.dollar	15463,8	16799,1	16209,8	8828,1	4168,4

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar cədvəl 3.4 –də öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi daha çox investisiyalar sənaye sahəsinə yönəldilmişdir.

Cədvəl 3.4 İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya [57].

İllər	Cəmi	o cümlədən					
		sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	informasiya və rabitə	digər sahələr
milyon manat							
2012	15407,3	6039,9	648,8	499,0	2621,1	329,5	5269,0
2013	17850,8	7499,6	574,3	707,8	3570,0	200,7	5298,4
2014	17618,6	7639,5	363,9	2221,7	2440,6	157,5	4795,4

2015	15957,0	8499,9	355,4	2123,5	2199,9	335,3	2443,0
2016	16772,8	9949,8	325,1	2831,8	1392,3	199,4	1074,4
faiz							
2012	100	39,2	4,2	3,2	17,0	2,1	34,3
2013	100	42,0	3,2	4,0	20,0	1,1	29,7
2014	100	43,4	2,1	12,6	13,9	0,9	27,1
2015	100	53,3	2,2	13,3	13,8	2,1	15,3
2016	100	63,1	2,1	17,9	8,8	1,3	6,8

İqtisadiyyatda əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların 66.1%-i isə qeyri-neft sektorunun payına düşür.

İqtisadiyyatı diversifikasiya etmək, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafının davamlılığını təmin etmək, infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması üçün planlaşdırılmış tədbirlərin sistemli və ardıcıl həyata keçirilməsi üçün sosial-iqtisadi inkişafa dair iki beş illik dövlət proqramları ilə Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafının həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Proqramın həyata keçirilməsi ilə 10 il ərzində ümumi daxili məhsul 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhəlinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 5,5 dəfə artıb. Tədbirlər nəticəsində ölkədə 1.2 milyondan çox yeni iş yeri yaradılmış, o cümlədən 55,6 min müəssisə açılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə azalmışdır. Azərbaycanın iqtisadiyyatına 130 milyard dollardan çox sərmayə yatırılmış, xarici ticarət dövriyyəsi 6,4 faiz, qeyri-neft ixrac isə 4,5 dəfə artmışdır [58].

Bu müddət ərzində 19,4 mindən çox sahibkarlara 1,2 mlrd. manatdan artıq güzəştli dövlət kreditləri verilib. Bu kreditlər 113 min yeni iş yeri açmağa imkan verdi. Dövlət büdcəsinin gəlirləri 14,2, vergi gəlirləri 7,3, dövlət büdcəsi xərcləri 13,9, ev təsərrüfatlarının depozitləri 24 dəfə, bank aktivləri 18 dəfə artıb. Hazırda ümumi daxili məhsulda özəl sektorun payı 83 faiz, məşğulluqda isə 73,9 faiz təşkil edir [58].

Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar aparıcı reyting agentliklərinin qiymətləndirilməsində əks olunur. Belə ki, Doing Business hesablamalarına əsasən, 2009-cu ildə ölkəmiz dünyada "ən islahatçı ölkə" kimi qiymətləndirilib. 2015-ci ildən bəri Prezidentin rəhbərliyi altında Azərbaycan iqtisadiyyatı keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Qlobal iqtisadi problemlərin milli iqtisadiyyata çevrilməsi ilə əlaqədar iqtisadi islahatların yeni istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, 2016-cı ildən etibarən dünyada baş verən iqtisadi proseslərin fonunda ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı, investisiya və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi üçün əlverişli imkanların yaradılması, qeyri-neft ixracının artırılması məqsədilə bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmiş, yerli sahibkarlar üçün dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi daxil olmaqla, ixrac potensialının gücləndirilməsi və dərin iqtisadi islahatların aparılması istiqamətində tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Dünya İqtisadi Forumunun son hesabatına əsasən, Azərbaycan dünyanın ən rəqabətəli 50 ölkəsi sırasına daxil olmuş və MDB ölkələri arasında liderliyini qorumuşdur. BMT-nin İnsan İnkişafı Hesabatına əsasən, Azərbaycan "İnsan İnkişafı İndeksi" ndə insan inkişafının yüksək səviyyəsinə malik ölkədir.

2009-2016-cı illərdə "Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik Hesabatı"na əsasən, Azərbaycan beynəlxalq rəqabətliyinə görə MDB ölkələri arasında lider mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Cədvəl 3.5 MDB ölkələrinin “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatı”nda mövqeləri [58]

İllər Dövlətlər	2012		2013		2014		2015		2016	
	Bal Yer		Bal Yer		Bal Yer		Bal Yer		Bal Yer	
Azərbaycan	4,5	40	4,6	37	4,4	46	4,5	39	4,5	38
Rusiya	4,4	45	4,5	43	4,2	67	4,3	64	4,4	53
Ukrayna	4,1	79	4,0	85	4,1	73	4,1	84	4,1	76
Moldova	4,0	84	3,9	100	3,9	87	3,9	89	4,0	82
Gürcüstan	4,2	66	4,3	59	4,1	77	4,2	72	4,2	69
Ermənistan	4,0	82	4,1	79	4,0	82	4,1	79	4,0	85
Qazaxıstan	4,5	42	4,4	53	4,4	51	4,4	50	4,4	50
Qırğızıstan	3,8	102	3,7	111	3,4	127	3,6	121	3,7	108
Tacikistan	4,0	80	4,1	77	3,8	100	----	----	3,9	91

Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, hazırda ən vacib məqsəd Azərbaycanı inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə gətirməkdir. Ölkədə mövcud olan bütün iqtisadi islahatların kökündə sosial problemlərin aradan qaldırılması, əhəlinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və ölkənin bütün vətəndaşlarının rifahını artıracaq mühitin yaradılmasıdır. Bu cür mühit davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi,

maliyyə sisteminin inkişafı, biznes mühitinin yaradılması, insanların hüquqlarının və qanunla qorunan maraqlarının qorunması, həmçinin sosial problemlərin həllinə yönəlmiş tədbirlər vasitəsilə yaradıla bilər.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dərin iqtisadi islahatlar paketi çərçivəsində işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması məqsədilə lisenziyalasdırma tələb olunan fəaliyyətinin sayı 59-dan 37-ə endirilmiş, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün verilmiş icazələrin sayının azaldılması ilə bağlı mühüm qərarlar qəbul edilmişdir, demək olar ki, 4 dəfə 330-dan 87-ə qədər azaldılmışdır.

Bu işin davamı olaraq 2016-cı ildən etibarən dünyada baş verən iqtisadi proseslərin fonunda ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı, investisiya və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli imkanların yaradılması, qeyri-neft ixrac potensialının artırılması, yerli sahibkarlar üçün dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi daxil olmaqla sistemli xarakterli dərin iqtisadi islahatlar həyata keçirilmişdir. Belə ki, Prezidentin 2016-cı ilin əvvəlində imzaladığı müvafiq fərmanlarla ölkədəki sahibkarlar tərəfindən şikayətlərin idarə olunması sahəsində şəffaflıq və obyektivlik təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında Apelyasiya şuraları yaradılmışdır. Dövlət başçısının 2016-cı il 18 yanvar tarixində "İnvestisiyaların təşviq edilməsi üçün əlavə tədbirlər haqqında" fərmanı ilə qeyri-neft məhsulları ixracının təmin edilməsi üçün hüquqi çərçivə yaradılmışdır.

Ölkənin maliyyə və bank sisteminin səmərəli inkişafı və sabitliyini təmin etmək, maliyyə bazarlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kreditorların, sığortaçıların, investorların və maliyyə bazarlarının digər iştirakçılarının hüquqlarının qorunması məqsədi ilə institusional islahatlar aparılmışdır.

2016-cı il martın 1-dən Prezidentin "qeyri-neft ixracını təşviq etmək üçün əlavə tədbirlər haqqında" fərmanı 2016-2020-ci illərdə qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərin, dövlət büdcəsinin hesabına ixracın artırılmasını nəzərdə tutur. 2016-cı il aprelin 20-də dövlət başçısının müvafiq Sərəncamı investisiya təşviqat sənədinin verilməsi qaydasını təsdiq edib. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, investisiya təşviqi sənədini

alan sahibkarlar 7 il müddətinə gəlir vergisi, əmlak və torpaq vergisi üzrə vergilərdən, həmçinin idxal vergilərindən azad edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən sahibkarlıq sahəsində son illər əldə edilmiş sürətli inkişafın davamlılığını təmin etmək və onun rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək, beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyini daha da yaxşılaşdırmaq, makroiqtisadi sabitlik və maliyyə davamlılığını yaxşılaşdırmaq üçün komissiya və şuralar yaradılmışdır. Davam edən iqtisadi islahatların əhatəsini genişləndirmək və bu sahədə işin effektiv koordinasiyasını təmin etmək üçün Prezident İqtisadi İslahatların Təhlili və Əlaqələndirmə Mərkəzini yaratmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatın əsas sahələrinin inkişafını nəzərdə tutan strateji yol xəritələri ilə bağlı Prezidentin 6 dekabr 2016-cı il tarixli, 1138 sayılı Fərmanı ilə ölkənin uzunmüddətli inkişafı üçün məqsəd və istiqamətləri müəyyənləşdirmək və onların həyata keçirilməsini təmin etmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyası və fəaliyyət planı, 2025-ci ilə qədər və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəflənmiş bir tədbirlər sistemidir. "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, 2015-ci il noyabrın 1-dən etibarən sahibkarlıq sahəsində bütün yoxlamalar iki il müddətinə təxirə salınıb. Ölkənin iqtisadiyyatında sahibkarlığın artan rolu nəzərə alınaraq, cənab Prezident cəmiyyətdə təşəbbüskarlığa dəstək vermək üçün təşəbbüskarlığın inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən "Sahibkarlar Günü" təsis etmiş və hər il aprelin 25-də respublikada qeyd olunur.

Malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinin daha effektiv və şəffaf şəkildə həyata keçirilməsi və dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında müasir idarəetmə prinsipləri əsasında əlaqələrin inkişafı məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il mayın 21-də Fərmanı ilə sahibkarların risklərin qiymətləndirilməsi əsasında gömrük sərhədindən keçmə məntəqələrindən keçmələri üçün Gömrük Komitəsi tərəfindən Yaşıl Dəhlizin və digər giriş sistemlərinin tətbiqi üçün müvafiq infrastruktur yaradıb. 2016-cı il avqustun 1-dən etibarən sahibkarlar Yaşıl Dəhliz və digər giriş sistemlərini istifadə edə bilirlər.

Qeyd edək ki, 2016-cı il avqustun 4-də verilmiş "Vergi sahəsində 2016-cı ildə həyata keçiriləcək islahatların istiqamətləri və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamın icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər edilmiş, 56 maddə üzrə dəyişikliklər aparılmışdır.

Bundan başqa, Prezidentin qanunvericilik təşəbbüsü ilə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən "1 yanvar 2017-ci il tarixinə vergi ödəyicilərinin vergi borclarının tənzimlənməsi haqqında" Qanun ölkədə sahibkarlığın inkişafına təkan vermək, əlverişli biznes mühiti və vergi yükünün optimallaşdırılmasını nəzərdə tutmuşdur. Qanuna əsasən, vergi ödəyicilərinin 1 yanvar 2017-ci il tarixinə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş müddətdə ödənilməməsi üçün borcları tamamilə silinmişdir.

"Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən icra hakimiyyəti orqanlarının və təşkilatlarının fəaliyyətində satınalmaların səmərəliliyinin artırılmasına dair əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanını da qeyd etmək olar. Bu fərman yalnız dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən, icra hakimiyyəti orqanlarının və təşkilatlarının səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, ölkədə biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, həmçinin biznes mühitinin və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycanda yüksək iqtisadi, sosial və ekoloji tələblərə cavab verən müasir turizm sənayesinin formalaşması, ölkənin iqtisadiyyatında payının artırılması, ölkəyə turist axınının sürətləndirilməsi, investisiyaların təşviq edilməsi ilə bağlı müvafiq aktlar qəbul edilmiş, turizm sektorunda yeni turistik marşrutların yaradılması, təbliğat və təşviqat işlərinin aparılması və ölkəmizin turizmin əlverişli mərkəzinə çevrilməsi ilə bağlı müvafiq təlimatlar verilmişdir.

Bu gün Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dərin islahatlar strategiyası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

3.3 Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında onun neft strategiyasının əhəmiyyəti

Davamlı inkişaf anlayışı müasir dövrün ehtiyaclarına cavab verən inkişaf kimi, gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəməyə hədəflənmişdir [11]. Qloballaşma kontekstində baş verən siyasi və iqtisadi proseslər dünya ölkələrini uzunmüddətli inkişaf strategiyasını hazırlamağa məcbur etmişdir. 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təşəbbüsü və 172 dövlət başçısının iştirakı ilə davamlı inkişaf anlayışı qəbul edildi. Konsepsiyanın hazırlanması zamanı müxtəlif regionların təbii, iqtisadi, sosial, texnoloji və ətraf mühit imkanlarını və gələcəkdə yarana biləcək risklərin qiymətləndirilməsini nəzərə alınmışdır. Ümumiyyətlə, davamlı inkişaf - ətraf mühitin mühafizəsi, davamlı iqtisadiyyat, davamlı siyasət və s. strateji istiqamətləri müəyyən edən balanslı və dinamik bir inkişaf modelidir. Dünya ictimaiyyəti gələcək nəsillərin şəxsi tələbatlarının ödənilməsinə təhlükə yaratmayan davamlı inkişafı dəstəkləyirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı davamlı inkişafın üç aspektini - iqtisadi artım, sosial inkişaf və ətraf mühitin təhlükəsizliyini müəyyənləşdirir. Davamlı inkişafın iqtisadi mahiyyəti nəsildən-nəslə köçürülən ümumi kapitalın azalmamasıdır. Davamlı iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- iqtisadi səmərəlilik və mənfəət artımı daim artır;
- təbii və iqtisadi mənbələrdən istifadə olunur ki, zaman keçdikcə sənaye istehsalının imkanları azalmır;
- mənfəət bölgələrin gələcək inkişafı üçün istifadə olunur.

Ölkəmizin davamlı inkişafında sosial-iqtisadi inkişaf aparıcı yer tutur və bu istiqamətdə əsaslı dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsində dövlətin valyuta ehtiyatları əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi "Regionların sosial və iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"larıdır. Hökumət əsasən ölkənin qeyri-neft sektoruna böyük investisiyaların cəlb edilməsini təmin etmişdir və neft sənayesindən əldə olunan mənfəət regionların davamlı inkişafını təmin edir. Bu dövlət proqramları qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını, sosial

təminat infrastrukturunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına yardım etmişdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarının hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə ehtiyac aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək;
- regionlar arasında iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli fərqlərin aradan qaldırılması,
- inkişaf və regional tarazlıq;
- məşğulluğun artırılması və yoxsulluğun azaldılması üçün sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək;
- köhnə müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin bərpası və yenilərinin yaradılması;
- bölgələrin inkişafı üçün zəruri infrastrukturun yaradılması.

Birinci dövlət proqramı nəticəsində regionlara investisiyalar 14,6 dəfə artıb. Qeyri-neft sektoruna investisiyaların həcmi 12,9 dəfə artıb. Regionların inkişafı üçün bütün mənbələrdən maliyyə yardımını 50,7 mlrd. manat təşkil etmişdir. Ölkədə 55,6 min yeni müəssisə yaradılıb ki onların da 80% -i regionların payına düşür.

Yuxarıda göstərilən nailiyyətlərlə yanaşı, iqtisadi inkişaf və planlaşdırma ilə yanaşı, sənaye sahəsinin strukturu nəzərə alınmalı və təkmilləşdirilməlidir. Abşeron iqtisadi və coğrafi bölgələr istisna olmaqla, bölgələrdə sənaye inkişafının aşağı səviyyədə olması müəssisələrin məqsədəuyğun şəkildə yerləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Sənaye müəssisələrinin səmərəli şəkildə ayrılmamasının səbəbi onların çoxunun yerli xammal və əsas istehlak mərkəzlərindən uzaq olmasıdır. Nəticədə nəqliyyat xərcləri böyük həcmdə artır, xammal və məhsullar itirilir və istehsal sahələrində artan işçi qüvvəsi mane olur.

Regionlarda sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsi zamanı kəmiyyət göstəriciləri müvafiq səviyyədə nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan, davamlı inkişaf konsepsiyasının sosial-iqtisadi aspektləri ön plana çıxır.

Eyni zamanda, mühəndislik, metallurgiya, kimya, mebel istehsalı, toxuculuq sənayesi və digər istehsal sahələrində dinamik artım var. Qlobal iqtisadi böhrana

baxmayaraq, Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda artım qeydə alınıb. Texnoloji Park, Kimya Sənayesi Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı, Sumqayıtda Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması və s. qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını sürətləndirir və əlverişli şərait yaradır. Yüksək texnologiyaya əsaslanan rəqabətə davamlı sənaye istehsalının inkişafı üçün şərait yaranmış, həmçinin sənaye sektorunda məşğulluğun artması təmin edilir.

Həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar nisbətən qısa müddətdə ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olmaq və əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməyə imkan verdi. Regionlarda mövcud təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəsi ilə kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi artmış, qeyri-neft sənayesinin dinamik inkişafı təmin edilmişdir, o cümlədən emal sənayesi, xidmət sektoru, turizm, məşğulluq artmışdır və əhalinin regionlardan miqrasiyası əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Eyni zamanda əhalinin gəlirləri sürətlə artmışdır.

Cədvəl 3.6 Əhalinin gəlirləri və xərcləri, cari qiymətlərlə, milyon manatla [57]

	2013	2014	2015	2016 ²
Gəlirlər- cəmi	37 562,0	39 472,2	41 744,8	45 395,1
İlkin gəlirlər	33 830,0	35 363,4	37 471,2	40 985,5
o cümlədən:				
işçilərə əmək ödənişləri	10 333,2	10 776,1	11 037,3	11 577,4
sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	22 545,3	23 375,9	25 317,1	28 378,4
mülkiyyətdən gələn gəlirlər	951,5	1 211,4	1 116,8	1 029,7
Alınmış cari transferlər	3 732,0	4 108,8	4 273,6	4 409,6
Xərclər-cəmi	28 021,2	30 799,6	34 963,4	39 773,0
Son istehlak xərcləri	24 150,0	26 582,6	30 595,3	34 641,0
Ödənilən cari transferlər	3 370,5	3 528,0	3 544,8	3 835,0
Mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər	500,7	689,0	823,3	1 297,4
Qənaətlər	9 540,8	8 672,6	6 781,4	5 621,7

Cədvəldən göründüyü kimi son 3 il ərzində əhalinin gəlirləri və xərcləri artmışdır, bu isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi deməkdir.

Ölkəmiz davamlı inkişaf konsepsiyasının iqtisadi prioritetlərinin həyata keçirilməsinin başlanğıcıdır. Dünya iqtisadiyyatının hazırkı mərhələsi davamlı inkişaf üçün müəyyən edilmiş vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün ölkələrin daha sıx əməkdaşlığını tələb edir. Eyni zamanda, beynəlxalq iqtisadiyyatda müşahidə olunan proseslər milli iqtisadiyyat üçün mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. 2015-ci ildə Azərbaycanın milli valyutası (manat) iki dəfə dəyərini itirdi, bu da ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdir. Gələcəkdə belə halların təkrarlanmasının qarşısını almaq üçün davamlı bir strategiya hazırlamaq və həyata keçirmək lazımdır. Xüsusilə ölkənin gəlirlərində qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının artırılması yolu ilə neftdən asılılığın aradan qaldırılması vacib şərtlərdən biridir.

Önümüzdəki illərdə dünya ticarətinin istehsaldan daha sürətlə artacağı, qloballaşma ilə yanaşı, regional inteqrasiya da genişlənəcəkdir. Eyni zamanda, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkənin və onun regionlarının milli təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsidir. Etibarlı ərzaq təhlükəsizliyi hər bir ölkənin və bölgənin iqtisadi sabitliyi və sosial sabitliyi üçün əsas şərtir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas məqsədi emal müəssisələrinin xammal ilə zəngin və dayanıqlı təchizatı və əhəlinin xarici və daxili mənfi təsirlərdən qorunan ərzaqla təmin edilməsidir. Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün ən mühüm şərtlər:

- 1) hər bir şəxs üçün qidaya potensial fiziki əlçatanlıq, yəni ərzaqın kifayət miqdarda mövcudluğu və təchizatı;
- 2) əhəlinin bütün sosial qrupları, o cümlədən yoxsullar tərəfindən ərzaq almaq üçün iqtisadi imkanların təmin edilməsi;
- 3) rəasional qidalanmaq üçün kifayət qədər yüksək keyfiyyətli qidaların təmin edilməsi [30].

FAO-nun məlumatına görə, ərzaq təhlükəsizliyi 4 faktorla müəyyənləşdirilir: ərzağın mövcudluğu, hər bir kəsin qida ilə təmin edilməsi, ərzaqdan istifadə edilməsi və davamlılıq qida təchizatı. Qida təhlükəsizliyi, əhəlinin 80-85% -ini qida ilə təmin etməyə imkan vardiysa, mövcud ehtiyatlar tələbatın 20-25% -ni

təşkil edirsə təmin edilmiş sayılır. Azərbaycanda əhalinin etibarlı qidalandırılmasını, habelə ərzaq təhlükəsizliyini birbaşa müəyyənləşdirən aqrar sektorun inkişafına yönəlmiş genişmiqyaslı dövlət proqramlarını həyata keçirir. Artıq 2004-2014-cü illərdə, respublikada bitkiçilik və heyvandarlığın inkişafı ilə əhalinin ərzaq məhsullarının özünü təminat vəziyyəti yaxşılaşmışdır. Ötən 10 il ərzində isə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi 1,5 dəfə, o cümlədən taxılçılıq 43,9 dəfə, kartof 29,1 faiz, tərəvəz 17,8 faiz, meyvə və giləmeyvə 49,1 faiz, üzüm istehsalı isə 2,4 dəfə artmışdır [58].

Azərbaycan böyük kənd təsərrüfatı potensialına malik bir ölkə hesab olunur. Dövlət tərəfindən davam etdirilən ardıcıl siyasət bu sahədə ikiqat və hətta üçqat artım əldə etməyə imkan verəcəkdir. Ərzaq təchizatı problemlərinin həllində müəyyən vəzifələri sürətləndirmək üçün davamlı inkişafın sosial-iqtisadi aspektləri kimi qiymətləndirilə bilən aşağıdakı tədbirlər görülür:

- kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığa nail olmaq;
- kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsi və ölkənin ərzaq idxalından asılılığının zəifləməsi;
- Mövcud resurslardan və maliyyə imkanlarından müvafiq istifadə etməklə aqrar sektora yönəldilmiş vəsaitlərin artırılması;
- ölkənin ərzaq idxalından asılılığının azaldılması və ərzaq təhlükəsizliyi probleminin aradan qaldırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- Yerli sahibkarlar tərəfindən istehsal olunan gündəlik məhsullarla əhalinin ehtiyaclarının 80% -ni qarşılamaq.

Beləliklə bu gün Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində enerji resurslarından əldə edilmiş valyuta ehtiyatlarını əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə, qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatın aparıcı sahəsinə çevrilməsinə, regionlar arasında bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yönəltməklə davamlı inkişafı təmin etməyi prioritet olaraq qəbul etmişdir.

NƏTİCƏ

İqtisadiyyat, bir qayda olaraq, ölkənin, bölgənin, beynəlxalq təşkilatın siyasətini müəyyənləşdirir. Amma iqtisadiyyatın özü də bir çox amillər, səbəblər, ehtimallar ilə müəyyən edilir. İqtisadiyyatı müəyyənləşdirən ən vacib amillərdən biri də xammal və xüsusilə yanacaq amilidir. Müasir cəmiyyət böyük həcmə enerji istehlak edir və nəticədə enerji mənbələri ilə daim maraqlıdır. Dünya yanacaq istehlakı strukturunda neft təxminən 30% həcmə malikdir və bu göstərici bir neçə on illər davam edəcəkdir. Qaz və kömür neftin çox faydalı xüsusiyyətlərinə malik deyildir - neft nəql üçün rahatdır, yüksək kalorili dəyərə malikdir. Beləliklə, yanacaq-enerji kompleksi strukturunda neft əsas yer tutaraq, ayrı-ayrı ölkələrin, bölgələrin və dünyanın iqtisadiyyatına güclü təsir göstərən bir amildir. Ölkəmiz zəngin neft və qaz ehtiyatlarını iqtisadi inkişafın dinamikliyini, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək baxımından düzgün istiqamətdə istifadə edən neft strategiyasını hazırlayaraq həyata keçirməkdədir.

Azərbaycanın "Yeni Neft Strategiyası"nın əldə etdiyi nailiyyətlərdən biri, Azərbaycana yeni qərb texnologiyasının axınıdır. İqtisadi baxımdan, "Əsrin müqaviləsi" sayəsində respublika aşağıdakı nailiyyətləri əldə etdi:

- layihənin həyata keçirilməsi Avropa bazarına daxil olan Azərbaycan neftinin imkanlarını genişləndirdi və bu, öz növbəsində, digər perspektivli sahələrin daha əlverişli şərtlərdə və yaxşı fəaliyyət göstərən mexanizmlə inkişaf etdirilməsi üçün vacib şərtlər yaratdı;
- Azərbaycan, beynəlxalq investisiya və kredit təşkilatlarının gözündə strateji layihələrin həyata keçirilməsi baxımından daha çox nüfuz qazandı;
- neftlə bağlı sahələrdə daha böyük kapital qoyuluşları üçün bir imkan yarandı;
- respublika valyuta ehtiyatları yaratmaq və özünün investisiya siyasətini həyata keçirə bilmək imkanı əldə etdi;
- Azərbaycanın dünya iqtisadi cəmiyyətinə inteqrasiyası prosesi sürətlənir.

Neft sənayesinin bərpasına və birbaşa iqtisadi səmərələrə əlavə olaraq, "Əsrin müqaviləsi" mühəndislik, kənd təsərrüfatı, telekommunikasiya, xidmət kimi digər sahələrə investisiya üçün məhsuldar bir zəmin yaradıb. Bir milyondan artıq qaçqın

və məcburi köçkünün olduğu ölkəmizdə çox vacib olan iş yerlərinin açılmasına şərait yaratmışdır. Müqavilə beynəlxalq arenada respublikanın siyasi reytingini əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Azərbaycan dünya ölkələrindən möhkəm siyasi dəstəyini aldı və respublikanın bütün xarici iqtisadi münasibətlərində bu dəstək son dərəcə vacib idi.

Azərbaycanın hazırki sosial-iqtisadi inkişaf vəziyyəti, həmçinin qloballaşan dünyada baş verən proseslərdən irəli gələn müasir çağırışlar cəmiyyət həyatına təsir göstərən faktorların mahiyyət etibarı ilə dəyişməsinə şərtləndirməklə proseslərə yeni yanaşma tərzini zəruri etmişdir. Artıq cəmiyyətin dinamikası yalnız zəruri istehsal nemətləri ilə təmin olunmaqda deyil, insan kapitalının inkişafı ilə ölçülməyə meyllənmişdir. Əgər son illərə qədər ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, valyuta ehtiyatlarının formalaşması əsasən neftdən gələn gəlirlər hesabına baş verirdisə, hazırda müasir çağırışlar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, neftin və enerji resurslarının məqsəd deyil vasitə rolunu oynamasını tələb etmişdir. Neft gəlirlərinin digər sahələrə, xüsusilə sosial infraqururktura yönəlməsi cəmiyyətin rifah halının yaxşılaşması, əhəlinin daha etibarlı və keyfiyyətli həyat səviyyəsi ilə təmin olunmasında böyük rol oynayır. Azərbaycanın müasir inkişaf dinamikası tək cə potensialın istehsal sahələrinə deyil, məhz sosial sahələrə də sirayət etməsinə geniş imkanlar yaradır.

Baxmayaraq ki, son illər Azərbaycanın valyuta gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edən xam neftin dünya birjalarında qiymətinin kəskin enməsi ilə ölkəmiz daha optimal bədcə siyasətini tətbiq etməyə başlamışdır, bu amil sosial sahələrə, xüsusilə regionlarda sosial infraqururktur sahələrinə dövlət bədcəsindən ayrımaların azalmasına qətiyyə təsir etməmiş, əksinə artım müşahidə olunmuşdur. Bu isə ölkəmizin daxili siyasətdə bir daha sosial dövlət modeli olaraq çıxış etməsini sübut etmişdir. Ölkəmizin iqtisadiyyatında dinamik inkişafın təmin edilməsi məqsədilə neftin xammal olaraq ixracı deyil, neft məhsullarının istehsal edilərək dünya bazarına çıxarılması bu gün aktual olmalıdır. Bu nəticə etibarı ilə ölkəyə investisiya axınınını təmin etməklə yanaşı, əhəlinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, rəqabət qabiliyyətli iqtisadi

potensialın yaradılmasına gətirib çıxara bilər. Təəssüf ki, ölkəmizdə zəngin neft ehtiyatlarından səmərəli, rəqabətqabiliyyətli neft məhsullarının istehsalında istifadə edilmir və neftin daha çox xammal olaraq satışı üstünlük təşkil etməkdədir. Lakin bu istiqamətdə strateji yol xəritələrində, eləcə də digər sənədlərdə tədbirlərin, layihələrin həyata keçirilməsi, investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuş və bu sahədə müvafiq işlərə başlanılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov M. —Azərbaycan:Yeni neft erası və beynəlxalq siyasət, Bakı-2013
2. E.M.Hacızadə, T.Ə.Paşayev —Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri, Bakı-Elm-2000
3. E.M Hacızadə; Z.S Abdullayev —Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturun modernizasiyası, Bakı-Elm-2003
4. Nəsirov E. —Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr, Bakı, Respublika Xatirə Kitabı Nəşriyyatı-2014
5. Аббасов Дж.Р. Экономическая и социальная география Азербайджанской Республики. Баку: БГУ, 1998, 124 с.
6. Абдуллаев А.Г. Стабильное развитие в Азербайджане и социально-экологически-экономическая система // Роль антропогенного фактора в трансформации современных экогеографических условий Азербайджана. Баку: Европа, 2009, С. 600-606.
7. Алиев Г. Наша независимость вечна, в 42-х томах, V книга, Баку, Азернешр, 483 с. (на азербайджанском языке)
8. Алиев И. Я верю в свой Азербайджан, Баку, Азернешр, 2007, 456 с. (на азербайджанском языке)
9. Алиев Н. Философия вечной жизни, Баку, «Елм ве техсил», 2013, 589 с. (на азербайджанском языке)
- 10.Ахмедов И.А. Нефтяной блеск экономики. Баку, 2006, 208 с.
11. Ашхотов В.Ю., Дурдыева Д.А. Исследование воздействия процессов глобализации и регионализации на устойчивость региональной экономики// В сборнике: Тенденции и императивы управления бизнес-процессами и отраслевыми рынками в обеспечении устойчивого развития региона Материалы всероссийской научно-практической конференции. Институт сервиса, туризма и дизайна (филиал) Северо-Кавказского федерального университета в г. Пятигорске. 2015. С. 27-32

12. Азербайджан-1994: Национальная государственность перед лицом испытания. II часть, Баку, Азернешр, 2002, 432 с. (на азербайджанском языке)
13. Бушуев В.В., Конопляник А.А., Миркин и др. Цены на нефть: анализ, тенденции, прогноз. – М.: ИД «Энергия», 2013.
14. Бушуев В.В., Телегина Е.А., Шафраник Ю.К. и др. Мировой нефтегазовый рынок: инновационные тенденции. – М.: ИД «Энергия», 2008.
15. В Баку прошло открытие четвертой международной нефтегазовой выставки "Хазарнефтьгаз-97" // Газета «Азербайджан», 5 июня 1997. № 127. (на азербайджанском языке)
16. Габиббейли И. Настоящий международный проект БТД является гениальным произведением Гейдара Алиева "Баку-Тбилиси-Джейхан: легенда трех морей», «Международный азербайджанский форум имени Гейдара Алиева», Новосибирск, 2007, 639 с. (на азербайджанском языке)
17. Гурбанзаде А.А. XX1 век: аграрно-промышленный кластерный фактор устойчивого развития. Баку: Кооперация, 2015, 216 с.
18. Голованова С.В. «Мировой рынок нефти и газа». М.: Современная экономика, 2009, 267с.
19. Государственная Программа Азербайджанской Республики по развитию топливно-энергетического комплекса (2005-2015 гг.). Баку: Закон, 14 февраля 2005 г.
20. Имрани З.Т. Вложение инвестиции в отрасли хозяйства. География Азербайджанской Республики, II том. Экономическая, социальная и политическая география. Баку: Европа, 2015, С. 213-222.
21. Исаин Н. Мировые цены на нефть : закономерности и прогноз // Нефтегазовая вертикаль. 2013. № 2.
22. Концепция развития «Азербайджан - 2020: взгляд в будущее». Баку: Закон, 29 декабря 2012.

- 23.Макдугалл Дж. Новая стадия политики США в Каспийском бассейне, Зеркало, 25 октября 2009 г.
- 24.Масленников А. Крупнейшие мировые банки на рынке нефтяных деривативов // Мировая экономика и международные отношения. 2015. № 9.
- 25.Мукайдех Е. Проблема зависимости российской экономики от конъюнктурных колебаний мирового рынка нефти и перспективы ее решения // Вестник БГУ. 2015. № 1.
- 26.Мусабеков Р. Независимый Азербайджан: нефть и политика. Зеркало, 7 июля 2009 г.
- 27.Морковкин Д.Е. Социально-экономические аспекты устойчивого развития экономики территорий // Вестник Московского университета имени С.Ю.Витте. Серия 1: Экономика и управление. 2014, N1(7). С. 4
28. Черданцев В.А., Робинсон Б. В. Современные концепции устойчивого развития // Вестник Новосибирский государственный университет экономики и управления. 2009. N2. С. 14-24.
- 29.Воссина А.Е., Кустикова М.А. Экологические, экономические и социальные аспекты функционирования отечественных градообразующих предприятий как фактор устойчивого развития территорий // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент». 2015, N1. С. 18-27.
- 30.Трошин А.С. Продовольственная безопасность - основа обеспечения национальной безопасности // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Экономика и финансы. 2004, N2. С. 252-254.
- 31.Тагиев А., Сеидов М. Феномен политического лидера, Наследие общенационального лидера Гейдара Алиева и актуальные проблемы политологии, Баку, Текнур, 2012, 294 с. (на азербайджанском языке)

32. Тихий В.И. «Нефтяное хозяйство стран-членов ОПЕК. Сдвиги в территориальной структуре и географии нефтеэкспорта». М.: ИНФРА, 2011
33. Хайдар А. «Страны ОПЕК в системе международных экономических отношений развивающихся государств». М.: Экономика, 2009, 302 с.
34. Разумнова, Л.Л. Трансформация мирового рынка нефти в условиях финансовой глобализации: Автореф. дисс. ... докт. экон. наук: 08.00.14 / Разум-нова Людмила Львовна. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2010. – 48 с.
35. Разумнова, Л.Л. Современная трансформация мирового рынка нефти: основные факторы и тенденции развития. – М.: МАКС-Пресс, 2009. – 444 с.
36. Разумнова, Л.Л. Мировой рынок нефти: механизм ценообразования в период «третьего нефтяного шока» / Л.Л. Разумнова, Н.М. Светлов // Мировая экономика и международные экономические отношения. – 2010. – № 2. – С. 3-13.
37. Пять факторов, влияющих на цену нефти// Электронный журнал Oil.Эксперт.- 2016. - №3 (март). – [Режим доступа http://www.oilexp.ru/news/mir_rinok/prichiny-dalnejshego-podesheveniya-nefti/99568/, дата обращения 23.03.2016]
38. Прогноз цены нефти на 2016 год – мнения аналитиков и общая тенденция. URL: <http://111999.ru/economy/prognoz-ceny-nefti-na-2016/5>
39. Чекрызов А. ЦГИ «Берлек-Единство»: Договоренности России и ОПЕК влияют на евразийский региональный и мировой рынки. – 2016. - №2 (февраль) – [Режим доступа <http://berleknkp.com/analitics/5145-cgi-berlek-edinstvo-dogovorennosti-rossii-i-opek-vliayut-na-evraziyskiy-regionalnyyi-mirovoy-rynki.html>, дата обращения 23.03.2016]
40. Страны-экспортёры нефти ведут переговоры о заморозке объёмов добычи чёрного золота//Jenkers – 2016. - №2 (февраль) – [Режим доступа

- https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:_iDsm3VwMiwJ:https://jenkers.com/ru%23!t%3D%209708864+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ru,
дата обращения 23.03.2016]
- 41.Эдер, Л. Добыча, переработка и экспорт нефти и нефтепродуктов в России / Л.В. Эдер, И.В. Филимонова, В.Ю. Немов, И.А. Проворный // Вестник Тюменского государственного университета. – 2013. – № 4. – С. 83-97.
- 42.Конопляник А.А. Кто определяет цену нефти? Ответ на этот вопрос позволяет прогнозировать будущее рынка «черного золота» // Нефть России, 2009, № 3. С. 7-12; № 4. С. 7-11.
- 43.Annual Energy Outlook, 2012. – Wash.: EIA, 2012.
- 44.World Oil Outlook 2014. – Vienna: OPEC, 2014. – P.73.
- 45.BP Statistical Review of World Energy 2015. – London, UK, 2015. P.6.
- 46.Oil&Gas Journal 2015
- 47.Salameh M.G. Impact of U.S. Shale Oil Revolution on the Global Oil Market, the Rise of Oil & Peak Oil / International Association for Energy Economics. Third Quarter, 2013. 23 p. Available at: <http://www.gulfpolicies.com/attachments/article/1338/> (Accessed 20.07.2016).
- 48.Maugeri L. The Global Oil Market: No Safe Haven for Prices. Belfer Center for Science and International Affairs. Harvard Kennedy School, 2016. 30 p.
- 49.Lee J. Russia will cover oil shortfall: Goldman Sachs. Bloomberg, 25.07.2016.
50. <http://www.vstoneft.ru/analit.php?number=197>
- 51.Управления энергетической информации США, 2011
- 52.Standard & Poor's, 2012.
- 53.Управления энергетической информации США (2012) и Федеральной резервной службы США (2012).
- 54.Мы воодушевлены растущей ликвидностью операций с ESPO». Интервью с директором по развитию рынков биржи ICE Майком Дэвисом // Oil & Gas Journal Russia, январь-февраль 2012.С. 16-19.

- 55. <https://blogs.wsj.com/moneybeat/2015/06/05/opecs-meeting-in-vienna-live/>
- 56. <http://www.opec.org/home/basket.aspx>.
- 57. <http://stat.gov.az>
- 58. <http://economy.gov.az>

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

«Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər» kafedrasının magistrantı **Məmmədov Sənan Seyran oğlunun «Dünya neft və neft məhsulları bazarı: müasir meyllər və perspektivlər»** mövzusu üzrə yerinə yetirdiyi magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Dissertasiya işi **“Dünya neft və neft məhsulları bazarı: müasir meyllər və perspektivlər”** adlanır. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə tədqiqatın aktuallığı, məqsədi və vəzifələri, obyektı və predmeti, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, informasiya bazası və strukturu göstərilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir dünyada gedən qlobal proseslərdə, dünya iqtisadiyyatının mənzərəsinin formalaşmasında enerji siyasəti mühüm yer tutur. Məhz güclü enerji potensialı rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasına şərait yaratmaqla, eyni zamanda cəmiyyətin rifah halının yüksəlməsinə xidmət edən əsas amillərdəndir. Bu gün həm ölkəmiz, həm də dünyada əsas neft hasilatı sahəsində ixtisaslaşmış dövlətlərin qarşısında duran ən vacib məsələ neft gəlirlərinin düzgün istiqamətləndirilməsi, eləcə də insan kapitalının inkişaf etdirilməsi sahəsində nailiyyətlərin əldə edilməsidir. Təbii ki, neft gəlirləri istənilən ölkənin büdcə gəlirlərində əhəmiyyətli yer tutur və dövlət öz büdcə xərclərini bu gəlirlərə əsaslanıb tərtib etdikdə neftin dünya bazarında qiymətlərinin dəyişməsi dövlətin daxili iqtisadi siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan həm neft gəlirlərinin düzgün diversifikasiya edilməsi, həm də neftin qiymətinin formalaşmasına təsir edən amillərin öyrənilməsi, dünya neft bazarının təbiətinin dərk edilməsi bu gün aktual məsələ kəsb edən problemlərdəndir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri: Dünya neft və neft məhsulları bazarında baş verən proseslərin tarixi dinamikasına nəzər yetirmək, bundan irəli gələrək

mövcud meylləri müəyyən etmək, eləcə də ölkəmizin bu istiqamətdə siyasətinin təhlil edilməsi və beynəlxalq təcrübədən çıxış etməklə ölkəmizin neft strategiyasının əhəmiyyətini təhlil etmək tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Dünya neft bazarı və Azərbaycanın neft strategiyası tədqiqatın predmeti olaraq götürülmüşdür.

Tədqiqatın metodologiyası. Dissertasiyanın yazılması prosesində dünya neft bazarının mahiyyəti, inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı sənədlərin, informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların analizi metodlarından, əsas anlayış və terminaloji sistemin, beynəlxalq iqtisadi əhəmiyyətli sənədlərin müqayisəli, empirik təhlilindən, həmçinin təcrübi əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Tədqiqatın mərhələləri olaraq aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- İlk olaraq tədqiqat predmetinin nəzəri əsasları öyrənilmişdir. Bu mərhələdə dünya neft bazarını şərtləndirən amillərə, onun iqtisadi proseslərə təsir etməsinə müasir elmi, fəlsəfi yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə ediləcəkdir.
- İkinci mərhələdə əldə edilmiş nəzəri və empirik məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək qloballaşma dövründə dünya neft bazarında gedən proseslərinin inkişaf tendensiyaşının, Azərbaycan neft strategiyasının təhlili həyata keçirilmişdir. Bu mərhələdə təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.
- Nəticədə isə tədqiqat məqsədlərinə uyğun olaraq təkliflər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi: Dissertasiyanın yazılması prosesində mövcud sahədə aparıcı alimlərin nəzəri fikirlərindən, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından, xarici ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın müvafiq sahədə qanunvericilik aktlarından, rəsmi statistik məlumatlardan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat nəticəsində mövcud sahədə beynəlxalq tendensiyalar araşdırılmışdır ki, bu da ölkəmiz üçün onun tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycan neft siyasətinin qlobal iqtisadiyyata

integrasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolunda yarana biləcək konkret problemlər müəyyən edilmiş və beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək onların həlli məsələlərinə diqqət yönəldilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiyada dünya neft bazarında gedən proseslər fonunda Azərbaycanın neft strategiyasının əhəmiyyəti araşdırılmışdır və bu araşdırmalardan müəssisə, təşkilat, müxtəlif qurumların işində tətbiq edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu: Dissertasiya 3 fəsil, 9 paragraf, 75 səhifədən ibarətdir. İşin yazılması zamanı 58 adda xarici və yerli ədəbiyyatdan, internet resurslardan, statistik məcmuələrdən istifadə edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Диссертация называется «Мировой рынок нефти и нефтепродуктов: современные тенденции и перспективы». Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы.

Введение диссертационной работы раскрывает актуальность исследуемой темы, цель и задачи исследования, объект и предмет исследования, теоретическую и практическую значимость исследования, информационную базу и структуру диссертационной работы.

Первая глава исследования называется Всемирным рынком нефти и нефтепродуктов. В этой главе обсуждается важность нефтяных бирж в формировании цен на нефть и коммерческих сделок с международными нефтяными биржами, а также с Организацией стран-экспортеров нефти (ОПЕК) и ее ролью на мировом нефтяном рынке.

Вторая глава диссертационной работы называется «Современные тенденции и перспективы на мировом нефтяном рынке». Были изучены изменения на мировом нефтяном рынке, тенденции и тенденции современных тенденций и тенденций, а также последствия глобальных изменений на мировом рынке нефти.

В третьей главе диссертации «Нефтяная стратегия Азербайджана в контексте изменений на мировом нефтяном рынке» изучена нефтяная стратегия Азербайджана: ее цели и факторы формирования, в том числе экономические реформы, и важность его нефтяной стратегии в социально-экономическом развитии Азербайджана.

Результат исследования был отражен в результатах исследований, и были сделаны соответствующие предложения.

SUMMARY

The thesis is called "World oil and petroleum products market: modern trends and perspectives". The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of used literature.

The introduction of the thesis reveals the relevance of the topic, the purpose and objectives of the study, the object and subject of research, the theoretical and practical significance of the research, the information base and the structure of the thesis.

The first chapter of the research is called the World Petroleum and Oil Products Market. This chapter discusses the importance of oil exchanges in the formation of oil prices and commercial deals with international oil exchanges, as well as the Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC) and its role in the world oil market.

The second chapter of the dissertation work is called "Modern trends and prospects in the world oil market." Changes in the world oil market and the trends and trends of modern trends and trends have been explored as well as the effects of global oil market changes on the world economy.

In the third chapter of the dissertation, "Oil Strategy of Azerbaijan in the Context of Changes in the World Petroleum Market," Azerbaijan's oil strategy: its purpose and formation factors, including economic reforms, and the importance of its oil strategy in socio-economic development of Azerbaijan has been studied.

In the third chapter of the thesis entitled "Improving the role of financial management in the industrial enterprises", the experience of anti-crisis financial management in foreign enterprises and the possibility of increasing the role of anti-crisis financial management in its application in Azerbaijan and industrial enterprises has been studied.

The result of the study has been reflected in the research results and relevant proposals have been made.